

॥ श्रीः ॥

कारिकावली ।

सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता ।

श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण

विरचिता

इयं च

“वडोदामण्डलान्तर्गतब्राह्मणग्राममधिवसता
संप्रति” मुम्बापुरीवास्तव्येन रैक (रायकवाल)

लक्षुरामतनुजनुषा

जीवरामशास्त्रिणा

संशोधिता

सा च

मुकुन्दात्मजज्येष्ठारामशर्मणा

मुम्बय्यां

निर्णयसागराख्यमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता.

शके १८२०. संवत् १९५५.

C. LIBRARY

26778

Class No. 18146

॥ अथ ॥

Date: VIS/

॥ कारिकावली ॥

Card	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय । तस्मै कृष्णाय
 नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥ द्रव्यं गुणस्तथा कर्म
 सामान्यं सविशेषकम् । समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त की-
 र्तिताः ॥ २ ॥ सित्यप्तेजोमरुद्वयोमकालदिग्देहिनो मनः ।
 द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥ स्पर्शः
 संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् । संयोगश्च विभागश्च
 परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥ बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो
 गुरुत्वकम् । द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥ उत्क्षेपणं
 ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि
 पञ्च च ॥ ६ ॥ भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च । तिर्य-
 ग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥ सामान्यं द्विवि-
 द्प्रोक्तं परं चापरमेव च । द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते
 ॥ ८ ॥ परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ॥ द्रव्यत्वा-
 दिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥ व्यापकत्वात्परापि स्या-
 द्रव्याप्यत्वादपरापि च । अन्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकी-
 र्तितः ॥ १० ॥ घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः
 तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥ अभावस्तु द्वि-
 धान्योन्यसंसर्गाभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यन्ता-
 भाव एव च ॥ १२ ॥ एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्य-
 ते । सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥ द्रव्या-
 दयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः । सत्तावन्तस्त्रयस्ताद्य

गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥ सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जा-
 त्यादयो मताः । परिमाण्डल्यभिन्नानां कारणलमुदाहृतम् ॥
 ॥ १५ ॥ अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता । कारण-
 लं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥ समवायिकारण-
 लं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुलम् । एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं
 निमित्तहेतुलम् ॥ १७ ॥ यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवा-
 यिजनकं तत् । तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्
 ॥ १८ ॥ येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं
 प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥ जनकं प्रति
 पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भ-
 वेन्नियतावश्यकपूर्वभाविनः ॥ २० ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा
 दण्डत्वादिकमादिमम् । घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शि-
 तम् ॥ २१ ॥ तृतीयं तु भवेद्वद्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्च-
 मो रासभादिः स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥ समवायि-
 कारणलं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ॥ गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्य-
 समवायिहेतुलम् ॥ २३ ॥ अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमि-
 होच्यते । शित्यादीनां नवानां तु द्रव्यलं गुणयोगिता ॥ २४ ॥
 क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च । परापरत्वमूर्तत्वक्रि-
 यावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥ कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं
 महत् । शित्यादिपञ्च भूतानि चलारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥
 द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् । अव्याप्यवृत्तिः
 क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥ रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः
 प्रथमपञ्चयः । गुरुणी द्वे रसवती द्रयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥
 आत्मनो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः । यदुक्तं यस्य साधर्म्यं
 वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः सं-
 स्कारो मरुतो गुणाः । स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः

॥३०॥ स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥ स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश । बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥ धर्माधर्मौ गुणा एत आत्मनः स्युश्चतुर्दश । संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥ संख्यादयः पञ्च-बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे । परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥ तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता । षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥ स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः । नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ॥ ३६ ॥ अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी । सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥ योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् । विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्मण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥ वर्णः शुक्लो रस-स्पर्शौ जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ नित्यतादि प्रथमवर्तिकं तु देहमयोनिजम् । इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिविषयो मतः ॥ ४० ॥ उष्णस्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् । नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥ इन्द्रियं नयनं वह्निस्पर्णादिविषयो मतः । अपाकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥ तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः । पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥ प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः । आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥ इन्द्रियं च भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः । जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥ ४५ ॥ परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः । दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥ उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥ शरी-
 रस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वं चेदिन्द्रियाणा-
 म्पुष्पाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥ मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्य-
 क्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोग-
 तः ॥ ४९ ॥ प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्वेव सारथिः । अहं-
 कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥ विभुर्बुद्ध्या-
 दिगुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः स्मृतिश्च स्याद-
 नुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥ प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमिति शब्दजे ।
 घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥ घ्राणस्य
 गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसो रसज्ञायास्त-
 था शब्दोपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्या-
 णि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वस्तेहद्रवत्वं
 परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥ क्रिया जातिर्योग्यवृत्तिः समवायश्च
 तादृशः । गृह्णाति चक्षुःसंबन्धादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥
 उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्यच्चक्षुषो
 योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥ द्रव्याध्यक्षं त्वचो यो-
 गो मनसा ज्ञानकारणम् । मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो म-
 र्तिः कृतिः ॥ ५७ ॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्य-
 ते । महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥ विषये-
 न्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगा-
 त्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥ द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्सम-
 वायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥ त-
 द्बुद्धीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया तद्वद्भावानां
 ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥ यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।
 प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥ अलौकिकः
 सनिकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः । सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो

योगजस्तथा ॥ ६३ ॥ आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमि-
 ष्यते । तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥ विषयी
 यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः । योगजो द्विविधः प्रोक्तो
 युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥ युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासह-
 कृतोऽपरः ॥ व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥
 अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि । अनागतादिलिङ्गेन
 न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥ व्याप्यस्य पक्षवृत्तिलक्षणीः पराम-
 र्श उच्यते । व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥
 अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिनः । साध्येन हेतोरैकाधिकर-
 ण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥ सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र
 न विद्यते । सपक्षस्तत्र वृत्तिलज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥ अ-
 नैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालत्यापदिष्टश्च
 हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥ ७१ ॥ आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधार-
 णकोऽपरः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥
 यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः । यस्तूभयस्माद्व्यावृ-
 त्तः स चासाधारणो मतः ॥ ७३ ॥ तथैवानुपसंहारी केवलान्व-
 यिपक्षकः । यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥
 आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यत्वसि-
 द्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥ पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भ-
 वेन्मणिमयो गिरिः । हृदो द्रव्यं धूमवच्चादत्रासिद्धिरथापरा
 ॥ ७६ ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् । विरु-
 द्धयोः परामर्शो हेतोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥ साध्यशून्यो यत्र
 पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः । उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र
 साध्यते ॥ ७८ ॥ ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
 सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥ ७९ ॥ वाक्या-
 र्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते । गवयादिपदानां तु श-

क्तिधीरूपमाफलम् ॥८०॥ पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थ-
 धीः । शब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥ ल-
 क्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः । आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षा
 तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥ कारणं संनिधानं तु पदस्यासत्ति-
 रुच्यते । पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥ य-
 त्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् । आकाङ्क्षावक्तुरिच्छा तु
 तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥ साक्षात्कारे सुखादीनां करणं
 मन उच्यते ॥ अयोगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥ ८५ ॥
 अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः । रूपं रसःस्पर्-
 शगन्धौ परत्नमपरत्नकम् ॥ ८६ ॥ द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च मता मूर्तगु-
 णा अमी । धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥
 एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः । संख्यादयो विभा-
 गान्ता उभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥ संयोगश्च विभागश्च सं-
 ख्या द्वित्वादिकास्तथा । द्विपृथक्त्वादयस्तद्देतेऽनेकाश्रिता गु-
 णाः ॥ ८९ ॥ अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकेकवृत्तयः । बुद्ध्या-
 दिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥ अदृष्टभा-
 वनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवो
 सांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥ गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्र-
 कीर्तिताः । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥ ए-
 ते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः । बाह्यैकैकेन्द्रियग्रा-
 ह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥ अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्यु-
 र्वैशेषिका गुणाः । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥
 ॥ ९४ ॥ अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् । स्नेह-
 वेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥ स्थितिस्थापक इत्येते
 स्युः कारणगुणोद्भवाः । संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः
 ॥ ९६ ॥ स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके । भवेदसमवा-

यित्वमथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥ आत्मनः स्यान्निमित्तत्वमुष्ण-
 स्पर्शगुरुत्वयोः । वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥
 द्विधैव कारणत्वं स्यादथ प्रादेशिको भवेत् । वैशेषिको विभुगुणः
 संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥ चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपद्रव्यादेरुपलम्भकम् ।
 चक्षुषः सहकारि स्याच्छ्रुत्वादि कमनेकधा ॥ १०० ॥ जलादिपर-
 माणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् । रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरने-
 कधा ॥ १०१ ॥ सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।
 घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥ सौरभ-
 श्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः । स्पर्शस्तगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः
 स्यादुपकारकः ॥ १०३ ॥ अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रि-
 विधो मतः । काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥
 ॥ १०४ ॥ एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् । त-
 त्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥ नैयायि-
 कानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते । गणनाव्यहारे तु हेतुः
 संख्याभिधीयते ॥ १०६ ॥ नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनि-
 त्यमिष्यते । द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥
 ॥ १०७ ॥ अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः । अपेक्षा-
 बुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः ॥ १०८ ॥ अनेकैकत्वबु-
 द्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते । परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य
 कारणम् ॥ १०९ ॥ अणु दीर्घं महद्भ्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।
 अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ ११० ॥ सं-
 ख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते । अनित्यं द्व्यणुकादौ
 तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ॥ १११ ॥ परिमाणं घटादौ तु परि-
 माणजमुच्यते । प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते
 ॥ ११२ ॥ परिमाणं तूलकादौ नाशस्त्वाश्रयनाशतः । संख्या-
 वस्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥ अन्योन्याभा-

वतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते । अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि
 विलक्षणा ॥ ११४ ॥ अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ई-
 रितः । कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥ ११५ ॥
 तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः । आदिमः श्येनशै-
 लादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥ ११६ ॥ मेषयोः संनिपातो यः
 स द्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः
 ॥ ११७ ॥ तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः । अभि-
 घातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥ शब्दाहेतुर्द्वि-
 तीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् । एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वय-
 कर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥ विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि
 द्विधा भवेत् । हेतुमात्रविभागोऽथो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥
 परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् । दैशिकं कालिकं चा-
 पि मूर्त एव तु दैशिकम् ॥ १२१ ॥ परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्व-
 ज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितरीरितम् ॥
 ॥ १२२ ॥ तयोरसमवायी तु दिक्संगोगस्तदाश्रये । दिवाक-
 रपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥ परत्वमपरत्वं तु त-
 दीयाल्पत्वबुद्धितः । अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपि-
 ण्डयोः ॥ १२४ ॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।
 बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥ १२५ ॥ अथाव-
 शिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते । अप्रमा च प्रमा चेति द्विविधं
 ज्ञानमिष्यते ॥ १२६ ॥ तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा
 निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥
 ॥ १२७ ॥ आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः । भ-
 वेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥ किंस्विन्नरो-
 वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः । तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्र-
 कारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥ स संशयो मतिर्या स्यादेकत्रा-

भावभावयोः। साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्॥१३०॥
 दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादि-
 रूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ १३१ ॥ प्रत्यक्षे तु विशेष्येण
 विशेषणवता समम् । संनिकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः
 ॥ १३२ ॥ पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् । शक्ये
 सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥ १३३ ॥ शाब्दबोधे यो-
 ग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा । गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञान-
 मत्रोच्यते प्रमा ॥ १३४ ॥ अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशे-
 ष्यकम् । तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥
 ॥१३५॥ प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् । प्रमात्वं
 न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥ व्यभिचारस्याग्र-
 होऽपि सहचारग्रहस्तथा । हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानि-
 वर्तकः ॥ १३७ ॥ साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
 स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कार्पोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥ सर्वे
 साध्यसमानाधिकरणाः सदुपाधयः । हेतोरेकाश्रये येषां स्व-
 साध्यव्यभिचारिता ॥ १३९ ॥ व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु
 प्रयोजनम् । शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥
 अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् । तन्न सम्यग्विना व्याप्ति-
 बोधं शब्दादिबोधतः ॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमनुमानस्य केवला-
 न्वयिभेदतः । द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥
 अन्वयव्याप्तिरुक्ततैव व्यतिरेकादथोच्यते । साध्याभावव्यापकत्वं
 हेतुभावस्य यद्भवेत् ॥ १४३ ॥ अर्थापत्तेस्तु नैवेह प्रमाणान्तर-
 मिष्यते । व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्थाहि सा यतः ॥१४४॥
 सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते । अधर्मजन्यं दुःखं स्या-
 त्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥ १४५ ॥ निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा त-
 ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि

(१०)

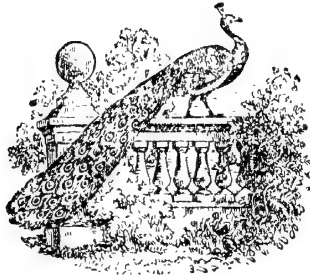
॥ १४६ ॥ चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । त-
 देतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥ बलवद्विष्टहे-
 तुत्वमतिः स्यात्प्रतिबन्धिका । तदेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते
 ॥ १४८ ॥ द्विष्टसाधनताज्ञानं भवेद्वेषस्य कारणम् । प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥ एवं प्रयत्नत्रैविध्यं
 तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् । चिकीर्षाकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमति-
 स्तथा ॥ १५० ॥ उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।
 निवृत्तिस्तु भवेद्वेषाद्विष्टसाधनता धियः ॥ १५१ ॥ यन्नो
 जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसंचारे का-
 रणं परिकीर्तितम् ॥ १५२ ॥ अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादि
 द्वये तु तत् । अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम्
 ॥ १५३ ॥ तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि । सां-
 सिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥ सांसिद्धिकं
 तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः । परमाणुजले नित्यमन्यत्रा-
 नित्यमुच्यते ॥ १५५ ॥ नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।
 द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥ स्नेहो
 जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ । तैलान्तरे तत्प्रक-
 र्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥ संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थि-
 तिस्थापकभावेन । मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क-
 चित् ॥ १५८ ॥ स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि ।
 अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् ॥ १५९ ॥
 भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मक-
 स्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥ स्मरणे प्रत्यभिज्ञाया-
 मप्यसौ हेतुरुच्यते । धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम्
 ॥ १६१ ॥ गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।
 कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयत्वसौ मतः ॥ ६२ ॥ अधर्मो

(११)

नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः। प्रायश्चित्तादिनाशयोऽसौ जी-
ववृत्ती तिमौ गुणौ ॥ १६३ ॥ इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञाना-
दपि विनश्यतः। शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः
॥ १६४ ॥ कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः। सर्वः
शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६५ ॥ वीचीतरङ्ग-
न्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता। कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः क-
स्यचिन्मते ॥ १६६ ॥ उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता।
सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥ १६७ ॥ तदे-
वौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्। तस्मादनित्या एवेति
वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥ १६८ ॥

॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता ॥

॥ अथ विषयानुक्रमः ॥

विषयः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
मङ्गलाचरणम्	....	१ ३
पदार्थविभागः	....	२ २३
द्रव्यविभागः	....	३ २०
गुणविभागः	....	४ १२
कर्मविभागः	....	४ २०
सामान्यनिरूपणम्	....	५ ५
विशेषनिरूपणम्	....	६ ३
समवायनिरूपणम्	....	६ ९
अभावविभागः	....	७ ४
सप्तानां पदार्थानां साधर्म्यनिरूपणम्	....	८ ५
द्रव्यादिपञ्चानां द्रव्यगुणकर्मणां च साधर्म्यम्	....	८ १३
सामान्यविशेषसमवायाभावानां साधर्म्यनिरूपणं कारणत्वाभाववत्स्थलप्रदर्शनम्	....	९ ३
कारणत्वनिरूपणं कारणविभागश्च	....	९ १९
अन्यथासिद्धत्वनिरूपणम्	....	११ १
अन्यथासिद्धानां परिगणनम्	....	१२ ७
द्रव्यस्य समवायिकाग्नत्वकथनं गुणकर्मसाधर्म्यं च	....	१२ २१
अनित्यानां साधर्म्यम्	....	१३ ३
क्षित्वादीनां नवानां साधर्म्यम्	....	१३ ८
क्षितिजलतेजःपवनमनसां साधर्म्यम्	....	१३ १२

विषयः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

कालाकाशात्मदिशां सित्यादीनां पञ्चानां चतु-

र्णां च साधर्म्यम् १३ २२

आकाशशरीरिणां साधर्म्यम् १४ १२

पृथिवीजलतेजसां पृथ्वीजलयोः पृथिवीतेज-

सोश्च साधर्म्यम् १५ १४

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां साधर्म्यम् १६ १०

वैधर्म्यदिग्दर्शनम् ११ १३

वायुप्रभृतिषु के के कति च गुणा इति कथनम् ११ १७

पृथ्वीनिरूपणम् १७ ७

जलनिरूपणम् २१ २१

तेजोनिरूपणम् २३ २४

वायुनिरूपणम् २५ १३

आकाशनिरूपणम् २६ १४

कालनिरूपणम् २७ १३

दिङ्गिरूपणम् २८ ९

आत्मनिरूपणम् ११ २१

शरीरात्मवादि (चार्वाक) मतखण्डनम् २९ १२

इन्द्रियात्मवादितत्त्वखण्डनम् ... ३० २

मनआत्मवादितत्त्वखण्डनम् ११ ९

विज्ञानात्मवादितत्त्वखण्डनम् ११ १६

नित्यविज्ञानात्मवादि (वेदान्ति) मतखण्डनम् ३१ १६

सांख्यमतखण्डनम् ३२ १९

परदेहादावात्मानुमानादि ३४ १

बुद्धिद्वैविध्यम् ११ १४

विषयः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
अनुभूतिचातुर्विध्यम्	....	३४ १५
प्रत्यक्षषड्विधत्वम्	....	" २४
ग्राणादिग्राह्यकथनम्	....	३५ २१
नयनग्राह्याणां कथनम्	....	३६ ४
चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणकथनम्	....	" १२
त्वग्निन्द्रियग्राह्यकथनं तावप्रत्यक्षे कारणकथनं च	"	१९
ज्ञानसामान्ये कारणम्	....	३७ १९
मनोग्राह्यकथनम्	....	३८ १६
अतीन्द्रियज्ञानं षड्विधप्रत्यक्षे हेतुकथनं कारणकथनं च	"	२१
प्रत्यक्षज्ञाने व्यापारकथनं लौकिकसंनिकर्षस्य षड्वि- धत्वं च	....	४० ७
अलौकिकप्रत्यक्षत्रैविध्यम्	....	४३ ७
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	....	४४ ९
ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	....	" २३
योगजप्रत्यासत्तिनिरूपणम्	....	४५ २०
अनुमितिव्युत्पादनं तत्र व्यापारस्य कारणस्य च कथनम्	....	४६ ८
अनुमितिकरणे प्राचीनमतखण्डनम्	....	" १७
परामर्शलक्षणम्	....	४७ १
व्याप्तिलक्षणम्	....	४८ २
पक्षलक्षणम्	....	५२ ६
हेत्वाभासविभागः	....	५३ २४
अनैकान्तहेत्वाभासविभागः	....	५४ १
हेत्वाभासलक्षणम्	....	" ३
अनैकान्तिकलक्षणादि	....	५५ ३

विषयः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
साधारणहेत्वाभासलक्षणम्	.... ५७	२०
असाधारणहेत्वाभासलक्षणम्	.... ५८	३
अनुपसंहारिहेत्वाभासलक्षणम्	.... ११	११
विरुद्धलक्षणम्	.... ११	१८
असिद्धिविभागः	.... ११	२२
असिद्धित्रयोदाहरणानि	.... ५९	१
सत्प्रतिपक्षलक्षणम्	.... ११	९
कालात्ययापदिष्ट (बाधित) लक्षणम्	.... ११	१५
उपमितिर्व्युत्पादनम्	.... ६०	१
शब्दबोधप्रकारप्रदर्शनम्	.... ११	१५
शक्तिग्रहकारणविचारः	.... ६१	८
व्याकरणाच्छक्तिग्रहः	.... ११	१२
कोशाच्छक्तिग्रहः	.... ६२	२
आप्तवाक्याच्छक्तिग्रहः	.... ११	५
व्यवहाराच्छक्तिग्रहः	.... ११	६
वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः	.... ११	२३
विवरणाच्छक्तिग्रहः	.... ६३	३
प्रसिद्धपदसंनिध्याच्छक्तिग्रहः	.... ११	७
पदलक्षणं तज्ज्ञेदनिरूपणं च	.... ११	२३
लक्षणानिरूपणम्	.... ६४	१६
शब्दबोधे करणम् आसत्तिनिरूपणं च	.... ६७	१६
योग्यतानिरूपणम्	.... ६८	२१
आकांक्षानिरूपणं तात्पर्यनिरूपणं च	.... ६९	९
स्मरणनिरूपणम्	.... ७०	११

विषयः			पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
मनोनिरूपणम्	....	....	.... ७१	३
गुणनिरूपणम्	....	....	.... ७२	१
मूर्तगुणाः	....	....	.... ,,	१७
अमूर्तगुणाः	....	....	.... ,,	२२
मूर्तामूर्तगुणाः	....	....	.... ७३	१
अनेकाश्रितगुणाः	....	....	.... ७३	३
एकैकवृत्तिगुणाः	....	....	.... ,,	७
वैशेषिकगुणाः	....	....	.... ,,	११
सामान्यगुणाः	....	....	.... ,,	१८
द्वीन्द्रियग्राह्यगुणाः	....	....	.... ७४	१
एकैकेन्द्रियग्राह्यगुणाः	....	....	.... ,,	४
अतीन्द्रिया अकारणगुणोत्पन्ना गुणाः	....	....	.... ,,	६
अपाकजगुणाः	....	....	.... ,,	१३
कारणगुणोद्भवगुणाः	....	....	.... ,,	१७
कर्मजगुणाः	....	....	.... ,,	२१
असमवायिकारणगुणाः	....	....	.... ७५	४
निमित्तकारणगुणाः	....	....	.... ,,	१३
असमवायिनिमित्तकारणगुणाः	....	....	.... ,,	१७
अव्याप्यवृत्तिगुणाः	....	....	.... ७६	४
रूपनिरूपणम्	...	....	.... ,,	७
रसनिरूपणम्	....	....	.... ७८	८
गन्धनिरूपणम्	....	....	.... ,,	१४
स्पर्शनिरूपणम्	....	....	.... ,,	१९
वैशेषिकमते पाकोत्पत्तिः	....	....	.... ७९	१०

विषयः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
क्षणक्रिया	७९	२२
नैयायिकमते पाकोत्पत्तिः	८२	१४
संख्यानिरूपणम्	,,	२२
अपेक्षाबुद्धिलक्षणम्	८४	६
परिमाणनिरूपणम्	,,	१५
पृथक्त्वनिरूपणम्	८६	१७
संयोगनिरूपणम्	८७	९
विभागनिरूपणम्	८८	१
परत्वापरत्वयोर्निरूपणम्	८९	४
बुद्धिनिरूपणम्	९०	३
प्रत्यक्षादौ गुणकथनम्	९२	९
प्रमानिरूपणम्	,,	१६
स्वतःप्रमाणखण्डनम्	९३	१७
व्याप्तिग्रहोपायः	९५	१०
उपाधिनिरूपणम्	९६	५
उपाधिप्रयोजनम्	९७	९
वैशेषिकमते प्रमाणदर्शनं तन्मतखण्डनं च	९८	४
अनुमानत्रैविध्यं व्याप्तिद्वैविध्यं च	९९	१
व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणम्	,,	१३
अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	१००	९
अनुपलम्भस्य प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	,,	२१
चेष्टायाः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	,,	२३
सुखनिरूपणम्	१०१	३
दुःखनिरूपणम्	,,	७

विषयः			पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
च्छानिरूपणम्	....	....	.... १०१	११
षनिरूपणम्	....	....	.... १०२	१०
यत्ननिरूपणम्	....	....	.... ,,	१५
गुरुत्वनिरूपणम्	....	....	.... १०८	३
द्वत्वनिरूपणम्	....	....	.... ,,	१०
लेहनिरूपणम्	....	....	.... १०९	६
संस्कारनिरूपणम्	....	....	.... ,,	१५
अदृष्ट (धर्माधर्म) निरूपणम्	....	....	.... १११	९
शब्दनिरूपणम्	....	....	.... ११३	१७

श्रीगणेशाय नमः ।

कारिकावली ।

वृतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।
तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥१॥
सिद्धान्तमुक्तावली ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः ।

भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः ॥ १ ॥

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः ॥२॥

सद्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला ।

विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली

विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥३॥

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति नूत-
नेत्यादि । ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति
कारणं विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमा-
प्तिदर्शनादिति चेन्न । अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य
प्रफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे
अदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् उपस्थित्वाच्च समाप्तिरेव फलं
हृलप्यते । इत्थं च यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं
तत्कल्प्यते, यत्र च सत्यपि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलव-

त्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यं, प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरवि-
 घ्ननिराकरणकारणत्वं, विघ्नध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः
 प्राञ्चः॥ नव्यास्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बु-
 द्धिप्रतिभादिकारणकलापात् । न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता
 कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, वि-
 घ्नशङ्कया तदाचरणात् । तथैव शिष्टाचारात् । न च तस्य नि-
 ष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं, सति विघ्ने त-
 न्नाशस्यैव वेदबोधितत्वात् । अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्राय-
 श्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं तु
 विघ्नध्वंसविशेषे कारणं विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपा-
 ठादि । क्वचिच्च विघ्नान्त्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रतिबन्ध-
 कसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् । इत्थं च नास्तिकादीनां
 ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः, स्वतः सिद्धविघ्नान्त्य-
 न्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ संसारेति ।
 संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाया एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि
 दर्शितं भवति । तथाहि । यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथाक्षि-
 त्यङ्कुरादिकमपि । न च तत्कर्तृत्वमस्मदादीनां संभवतीत्यतस्त-
 त्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः । न च शरीराजन्यत्वेन कर्त्रेजन्यत्वसाधकेन
 सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन
 कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एव अनुकूलतर्कः । “द्यावाभूमी ज-
 नयन्देव एकः” “विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता” इत्यादय
 आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

पदार्थान्विभजते । द्रव्यं गुण इति ।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥२॥

अत्र सप्तमस्याभावत्वकथनादेव षण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन भावत्वेन पृथगुपन्यासो न कृतः । एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः । प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्कितम् । ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीनामप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि । मण्यादि-समवहितेन वह्निना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते । तत्र मण्यादिना वह्नौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन च जन्यत इति कल्प्यते । एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः । तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् । यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः । नाप्यभावे सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न, मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वं कल्प्यते । अनेनैव सामञ्जस्ये अनन्तशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात् । न चोत्तेजके सति मणिप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं दाह इति वाच्यम् । उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वात् । सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किं तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वम् । यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताहादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

द्रव्याणि विभजते । क्षित्यबिति ।

क्षित्यभेजोमरुद्भयोर्मकालादिगदेर्हि नो मनः ।

द्रव्याणि

क्षितिः पृथिवी, आपो जलानि, तेजो वह्निः, मरुद् वायुः, व्योम आकाशः, कालः समयः, दिगाशा, देही आत्मा, मनः, एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः । ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानम् ।

देः परत्वं, सत्तापेक्षया व्याप्यत्वात् अल्पदेशवृत्तित्वाच्च द्रव्य-
त्वस्यापरत्वं, तथा च धर्मद्वयसमावेशादुभयमविरुद्धम् ॥

विशेषं निरूपयति । अन्य इति

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१०॥

अन्ते अवसाने वर्तते इत्यन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्ती-
त्यर्थः । घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं
भेदः परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव । स तु स्वत एव
व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः ॥९॥१०॥

समवायं दर्शयति । घटादीनामिति ।

घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाव-
तोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संबन्धः स समवायः । समवायत्वं
नित्यसंबन्धत्वम् । तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशे-
षणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति वि-
शिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमानम् । एतेन संयोगादिबाधात्समवायसि-
द्धिः । न च स्वरूपसंबन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा अनन्त-
स्वरूपाणां संबन्धत्वकल्पने गौरवाद्वाघवादेकसमवायसिद्धिः ।
न च समवायस्यैकले वायौ रूपवत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसम-
वायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैवमभावस्य वैशिष्ट्यं संबन्धा-
न्तरं सिध्येदिति वाच्यम्, तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनान-
न्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् । घटाभावसंबन्धस्य तत्र स-
त्त्वात् । तस्य नित्यत्वात् । अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न
स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात् । मम तु घटे पाकरक्तताद-

ज्ञायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे
त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् । इत्थं च तत्तत्कालीनत-
त्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबन्धः ॥ ११ ॥

अभावं विभजते । अभावस्त्विति ।

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ १२ ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

अभावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योऽन्याभाववच्चम् । संसर्गाभा-
वान्योन्याभावभेदादित्यर्थः । अन्योन्याभावस्यैकविधत्वात्त-
द्विभागाभावात्संसर्गाभावं विभजते । प्रागभाव इति ।
संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम् । अन्योन्याभा-
वत्वं तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् । विना-
श्यभावत्वं प्रागभावत्वम् । जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम् । नित्यसंसर्गा-
भावत्वम् अत्यन्ताभावत्वम् । यत्र तु भूतलादौ घटादिकमपसा-
रितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य संबन्धाघटकतया अत्यन्ता-
भावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः । तत्र उ-
त्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् । अत्र ध्वंसप्रा-
गभग्नयोरधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचीनमतं, श्यामघटे र-
क्तो नास्तीति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं ध्वंसं
चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावम् । नव्यास्तु तत्र विरोधेमानाभा-
वात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तत इति प्राहुः ।
नन्वस्तु अभावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न, अन-
न्ताधिकरणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव ल-
घीयस्त्वात् । एवं च आधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते । एवं च त-

तच्छब्दगन्धरसाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाणामग्राह्यत्वादप्रत्यक्षत्वं स्यात् । एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषाद्यात्मकत्वमत्यन्ताभावस्येति प्रत्युक्तमप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥

इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते । सप्तानामिति ।

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितार्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरादिज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् । एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् १२।१३ द्रव्येति ।

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ।

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥१४॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यमनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्यनेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथा चानेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमच्चमिति फलितार्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवायसम्बन्धेन संबन्धित्वं न तु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् । सत्तावन्त इति । द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावच्चमित्यर्थः । गुणादिरिति । यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च गगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमच्चं तदर्थः । न हि घटत्वादिकं द्रव्यत्वं वा

गुणवददृष्टि कर्मवददृष्टि वा किन्तु गुणत्वादिकम् । तथा आ-
काशत्वादिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः ॥ १४ ॥

सामान्येति ।

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥१५॥

सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः । पारिमा-
ण्डल्येति । पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं कारणत्वं तद्विन्नानामि-
त्यर्थः । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । तद्धि स्वाश्रयार-
ब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च न संभवति परिमाणस्य
स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्महदारब्धस्य
महत्तरत्ववदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमा-
णमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे
विषयस्य न कारणत्वम् । ज्ञायमानसामान्यं न प्रत्यासत्तिः ।
ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकारणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । आत्म-
मानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्वस्य कारणत्वात्परमहत्परिमाणमाका-
शादेर्वोध्यम् । तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इ-
त्यन्ये, तन्न ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येव कारणताया आचार्यैरु-
क्तत्वात् ॥ १५ ॥

ननु कारणत्वं किम्, अत आह । अन्यथेति ।

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ॥

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् १७

तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥

मात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् ॥ पञ्चममन्यथासिद्धमाह । अति-
रिक्तमिति । अवश्यकलृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे त-
द्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम्
अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि महत्त्वमवश्यं कलृप्तं तेना-
नेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति
वाच्यं महत्त्वत्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात् ११।२०

एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

तृतीयं तु भवेद्वयोम कुलालजनकोऽपरः ।

पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्ववश्यकस्त्वसौ ॥ २२ ॥

रासभादिरिति । यद्यपि यत्किञ्चिद्वद्व्यक्तिं प्रति रास-
भस्य नियतपूर्ववर्तित्वमस्ति तथापि घटजातीयं प्रति सिद्धकार-
णभावैर्दण्डादिभिरेव तद्व्यक्तेरपि संभवे रासभोऽन्यथासिद्ध
इति भावः । एतेष्विति । एतेषु पञ्चस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्च-
मोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः, तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथा
हि । दण्डादिभिरवश्यकलृप्तनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे
दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम् । न च वैपरीत्ये किं विनिगमक-
मिति वाच्यं दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितपरम्परायाः संब-
न्धकत्वकल्पने गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं
संभवति ॥ २१ ॥ २२ ॥

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥ २३ ॥

गुणकर्मेति । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं
न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथवा असमवा-

यिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । तेन ज्ञानादीनाम-
समवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षतिः ॥ २३ ॥

अन्यत्रेति ।

अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

नित्यद्रव्याणि परमाष्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साध-
र्म्यमित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वं
विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ॥

इदानीं द्रव्यस्यैव विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते । क्षि-
त्यादीनामिति ॥

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वगुणयोगिता ॥२४॥

क्षितिर्जलमिति ।

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

पृथिव्यग्नेजोवायुमनसां परत्वापरत्ववत्त्वं मूर्तत्वं क्रियावत्त्वं
वेगवत्त्वं च साधर्म्यम् । न च यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा
नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, परत्वादिसमानाधिकरण-
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टप-
रिमाणवत्त्वम्, तच्च तेषामेव गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्य-
पकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत् कर्मवत्त्वम् कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्व-
व्याप्यजातिमत्त्वं वेगवत्त्वं वेगवद्वृत्तिद्रव्यात्वव्यप्यजातिमत्त्वं च
बोध्यम् ॥ २५ ॥

कालेति ।

कालखात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादिपञ्चभूतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥२६॥

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममह-
त्त्वं च परममहत्त्वं जातिविशेषः, अपकर्षानाश्रयपरिमाण-
वत्त्वं वा । क्षित्यादीति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूत-
त्वम् । तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । अत्र ग्राह्यत्वं लौ-
किकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इत्यादिप्र-
त्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात्तद्वति आत्मनि नातिव्या-
प्तिः । न वा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिः ।
तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वान्महत्त्वलक्षणकारणान्तरासन्निधानाच्च
न प्रत्यक्षम् । अथ वा आत्मवृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् । चत्वा-
रीति । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥

द्रव्यारम्भ इति ।

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादथाकाशशरीरिणाम् ।

अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥

पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च द्रव्याना-
रम्भके घटादावव्याप्तिः, द्रव्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्या-
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आकाशशरीरिणामिति ।
आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणत्वं साधर्म्यमि-
त्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः ।
यदा किञ्चिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तद-
भावस्यापि सत्त्वात् । क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिर्ध्वंसप्रतियो-
गित्वम् । योग्यविश्रुतिविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाशयत्वात्प्र-
थमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि । ज्ञाना-
दिकं यदात्मनि विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यव-
च्छेदेन तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्रव्यावस्थायि ।
इत्थं चाव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः ॥

पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोऽस्तीत्यतोऽव्याप्यवृत्तीत्युक्तम् ।
 पृथिव्यादावव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीत्यतो विशेषगुणेत्यु-
 क्तम् । न च रूपादीनामपि कदाचित्तृतीयक्षणे नाशसंभवात्क्ष-
 णिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यं, चतुःक्षणवृ-
 त्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षाबुद्धिः
 क्षणत्रयं तिष्ठति क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञानादिकं तिष्ठति ।
 रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तत इति तद्व्यु-
 दासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वाज्ज्ञानत्वस्य तद्वृत्तित्वाज्ज-
 न्येत्युक्तम् । यदाकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न
 देयं द्वेषत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयात् परममहत्त्वस्य तादृ-
 शगुणत्वाच्च । चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनामपि नाशाभ्युपगमाद्वित्वा-
 दीनामपि तथात्वात्तद्वारणाय विशेषेति । त्रिक्षणवृत्तित्वं वा
 वाच्यम् । द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयः ॥ २७ ॥

रूपेति ।

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ।

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

पृथिव्यग्नेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः ।
 न च चक्षुरादीनां भर्जनकपालस्थवह्नेरूपमणश्च रूपत्वे किं
 मानमिति वाच्यं, तत्रापि तेजस्त्वेन रूपानुमानात् । एवं वा-
 य्वानीतपृथिवीजलेतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानु-
 मानं बोध्यम् । न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्व-
 त्वमव्याप्तमिति वाच्यं, द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व-
 स्य विवक्षितत्वात् । घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु, जलेषु, द्रुतसुव-
 र्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदा-
 दाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वा-

दावव्याप्तमतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यं, चाक्षुषप्रत्यक्षविष-
यवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मन्यति-
व्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रस-
वत्त्वं पृथिवीजलयोरित्यर्थः । न च घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वा-
नीतपार्थिवादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं,
तत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् । द्ययोरिति । पृथिवीते-
जसोरित्यर्थः । न च नैमित्तिकद्रववत्त्वं घटादौ वह्न्यादौ चा-
व्याप्तमिति वाच्यं, नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्या-
प्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥

आत्मान इति ।

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः ।

यदुक्तमिति ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥२९॥

ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तच्च न कस्यापि वैधर्म्यं
केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥३०॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥३२॥

धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।
 संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे । ३३ ।
 संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यतोऽपि चेश्वरे ।
 परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

ते च खे आकाशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरू-
 पयति तत्र क्षितिरित्यादिना ।

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि ग-
 न्धवच्चमात्रं लक्षणमुचितं, तथापि पृथिवीतज्जातौ प्रमाणोप-
 न्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि । पृथिवीत्वं हि गन्ध-
 समवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति, अन्यथा गन्धत्वाव-
 च्छिन्नस्याकस्मिकत्वापत्तेः । न च पाषाणादौ गन्धाभावाद्गन्ध-
 वच्चमव्याप्तमिति वाच्यं, तत्रापि गन्धसत्त्वात् अनुपलब्धि-
 स्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते । कथमन्यथा तद्गन्धस्मिन् गन्ध उपल-
 भ्यते भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वात्पाषाणोपादानोपादेय-
 त्वं सिद्ध्यति यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति
 व्याप्तेः दृष्टं चैतत्खण्डपटे महापटध्वंसजन्ये । इत्थं च पाषाण-
 परमाणोः पृथिवीत्वात्तज्जन्यस्य पाषाणस्यापि पृथिवीत्वं तथा
 च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः । नानारूपेति । शूलनी-
 लादिभेदेन नानाजातीयं रूपं पृथिव्यामेव वर्तते न तु ज-
 लादौ, तत्र शूलस्यैव सत्त्वात् । पृथिव्यां तु एकस्मिन्नपि धर्मिणि
 पाकवन्नेन नानारूपसंभवात् । न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं

तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्व-
स्य विवक्षितत्वात् रूपनाशवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य वा
वाच्यत्वात् । वैशेषिकनये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्त-
रस्य च सत्त्वाख्यायनये घटादावपि तत्सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।
षड्विध इति । मधुरादिभेदेन यः षड्विधो रसः स पृथि-
व्यामेव । जले मधुर एव रसः । अत्रापि पूर्ववद्रसद्वयवद्वृत्तिद्र-
व्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणार्थोऽवसेयः । गन्धस्त्विति ।
द्विविध इति । वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विविधगन्धवत्त्वं लक्षणं द्वि-
विधत्वस्य व्यर्थत्वात् । द्वैविध्यं च सौरभासौरभभेदेन बोध्यम् ३५
स्पर्श इति ।

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।

तस्याः पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायोरपि वर्तत
इत्युक्तं पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शोऽनुष्णाशीत
इति ज्ञापनार्थं तदुक्तम् । वस्तुतस्तु पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्ष-
णम्, अधिकस्य वैयर्थ्यात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादौ नास्ति
तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थो बोध्यः ।
नित्येति ।

नित्यानित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा ३६
अनित्या तु तदन्या स्यात्सैवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

सा पृथिवी द्विविधा नित्या अनित्या चेत्यर्थः । अणु-
लक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या । तदन्या परमाणुभिन्ना पृ-
थिवी द्व्यणुकादिरूपा सर्वाऽप्यनित्येत्यर्थः । सैवानित्या पृथि-
विव्येवावयववतीत्यर्थः । ननु अवयविनि किं मानं परमाणु-

जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वादृष्टादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम्, एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् । यथैकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः स्थूल इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एकोमहान्धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः । मैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम्, अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् । अन्यथा चक्षुरूपमादिसंततेः कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसंततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं, तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन द्व्यणुकेन कथं दृश्यत्रसरेणोरुत्पत्तिरिति वाच्यं, यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित्स्वभावादाचक्ष्महे किंतु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवतो दृश्यत्वं तदभावे चादृश्यत्वम् । तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् । न हि त्वन्मतेऽपि संभवतीदं परमाणौ महत्त्वाभावात् । इत्थं चावयवसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यत्वम् । तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्पपयोरपि साम्यप्रसङ्गात् । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः । यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्तस्य नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं, त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदारम्भकत्वात्, कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । न चेदमप्रयोजकम्, अपकृष्टमहत्त्वं प्र-

त्यनेकद्रव्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवं क्रमेण तदवयवधा-
रापि सिद्ध्येदिति वाच्यम्, अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति ॥
सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिधेत्यर्थः । शरीरेन्द्रिय-
विषयभेदादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥

तत्र देहमुदाहरति । योनिजादिरिति ।

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयो द्व्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥ ३८ ॥

योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं, जरायु-
जमण्डजं च । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् ।
अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उ-
द्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । न
च मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यं, ग-
न्धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् । न च क्लेदोष्मादेरुपलम्भादा-
प्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यं, तथा सति जलत्पृथिवी-
त्वादिना संकरप्रसङ्गात् । न च तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु
न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यं, क्लेदादीनां विनाशेऽपि शरीर-
त्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पा-
र्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं
तु न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् किन्तु चेष्टाश्रयत्वम् ।
वृक्षादीनामपि चेष्टासत्त्वान्नाव्याप्तिः । न च वृक्षादेः शरीरत्वे किं
मानमिति वाच्यम्, आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् । त-
त्रैव किं मानमिति चेद्भग्नक्षतसंरोहणादिना तदनुमानात् । यदि
हस्तादौ शरीरव्यवहारो न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेष-
णीयम् । न च यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं,
तादृशे प्रमाणाभावात् । अथ वा चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्य-

त्वव्याप्यजातिमत्त्वमन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं
वा तत् । मानुषत्वचैत्रत्वादजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न
च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्य-
क्तिवृत्तितया जातित्वाभावाज्जलीयतैजसशरीरवद्वृत्तितया देव-
त्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यं, कल्पभेदेन नृसिंहशरी-
रस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रिय-
मिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति चे-
दित्थम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वात् कुङ्कुमगन्धादिव्यञ्जकघृतवत् । न च दृष्टान्ते स्वकीयरूपा-
दिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं, परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य
तदर्थत्वात् । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेनानैकान्तिकत्व-
मिति वाच्यं, तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । यद्वा परकीयेति
न देयं वायूपनीतमुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसंभवात् । न च घ्रा-
णेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्रव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति
वाच्यं, द्रव्यत्वे सति इति विशेषणात् । विषय इति । उपभोग-
साधनं विषयः सर्वमेव हि कार्यजातमदृष्टाधीनम् यत्कार्यं
यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येव । न
हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति । तेन द्रव्यणु-
कादिब्रह्माण्डं सर्वमेव विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वे-
ऽपि प्रकारान्तरोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥

जलं निरूपयति । वर्णः शुक्ल इति

वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स्नेहसमवाधिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिः सिद्ध्य-
ति । यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यतावच्छेदकं

तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्यम् । अथ परमाणौ जलत्वं न
 स्यात्तत्र जन्यस्नेहाभावात्तस्य च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फला-
 वश्यं भावनियमादिति चेन्न, जन्यस्नेहजनकतावच्छेदिकाया ज-
 न्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जल-
 त्वजातिसिद्धेः । शुक्लरूपमेव जलस्येति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल
 इति । न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् । अथवा नैमित्तिकद्रवत्ववद्बृ-
 त्तिरूपवद्बृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम्, अभास्वरशुक्ले-
 तरूपासमानाधिकरणरूपवद्बृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं
 वा तदर्थः । तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः ॥ रसस्पर्शविति ।
 जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः । तिवतरसवद्बृत्तिमधुर-
 वद्बृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । तेन शर्करादौ नाति-
 व्याप्तिः । शीतेतरस्पर्शवद्बृत्तिस्पर्शवद्बृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजा-
 तिमत्त्वं तदर्थः । ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः कालिन्दीजलादौ नीलि-
 मोपलब्धेरिति चेन्न, नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजा-
 तेरभावाज्जले नीलरूपासंभवात् । कालिन्दीजले नीलप्रतीतिस्त्वा-
 श्रयौपाधिकी । अत एव वियति विक्षेपे धवलमोपलब्धिः । अथ
 जले माधुर्यं किं मानम्, न हि प्रत्यक्षेण कोऽपि रसस्तत्रानु-
 भूयते । न च नारिकेलजलादौ माधुर्यमुपलभ्यत एवेति वाच्यं,
 तस्याश्रयोपाधिकत्वात् । अन्यथा जम्बीररसादावम्लाद्युपल-
 ब्धेरम्लादिमत्त्वमपि स्यादिति चेन्न, हरीतक्यादिभक्षणस्य ज-
 लरसव्यञ्जकत्वात् । न च हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्रसा-
 न्तरोत्पत्तिरिति वाच्यं, कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्याम्लादि-
 जनकतावच्छेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ त्वा-
 श्रयौपाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छे-
 दकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वं बोध्यम् ।
 घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीततरसलिलस्ये-

व । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव । तत्र पाकासंभवात् ॥ स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि तदन्तर्वर्तिजल-
स्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् । तेन जल एव
स्नेह इति मन्तव्यम् ॥ द्रवत्वमिति । सांसिद्धिकद्रवत्वं जाति-
विशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैला-
दावपि जलस्य द्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति व-
क्ष्यति ॥ ३९ ॥

नित्यतादि प्रथमवर्त्तिकु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः ॥ ४० ॥

प्रथमवदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि । जलत्वं द्वि-
विधं नित्यमनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिकं सर्वमनि-
त्यमवयवसमवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभे-
दात् ॥ पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह । किञ्चित्त्विति । देहमयोनिजम्
अयोनिजमेवेत्यर्थः ॥ इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि ।
रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् । सक्तुरसा-
भिव्यञ्जकोदकवत् । रसनेन्द्रियसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय द्र-
व्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति । सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः
समुद्रः । हिमं तुषारः । आदिपदात्सरित्कासारकरकादिः
सर्वोऽपि ग्राह्यः । न च हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति
वाच्यम्, ऊष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यमिति व्याप्तेर्जलोपादानोपादेयत्वसि-
द्धेः । अदृष्टविशेषेण वा द्रवत्वप्रतिरोधात् । करकादीनां काठि-
न्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् ॥ ४० ॥

तेजो निरूपयति । उष्णः स्पर्श इत्यादिना ।

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम् ।

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च ज-
न्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः ।
तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्येवानुसंधेयम् । नचोष्णस्पर्श-
वत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं, तत्राप्युष्णत्वस्य सत्त्वा-
त् । किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः । एवं रत्नकि-
रणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः ॥
रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणा-
भिभवाच्छुक्लरूपाग्रहः ॥ ननु तद्रूपाग्रहे धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं
न स्यादिति चेन्न, अन्यदीयरूपेणापि धर्मिणो ग्रहसंभवात् ।
शङ्खस्येव पित्तपीतिम्ना । वहेस्तु शुक्लं रूपं नाभिभूतं किंतु तदीयं
शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये ॥ नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे ते-
जसि तत्सत्त्वात् । न च नैमित्तिकद्रवत्वं दहनादावव्याप्तं घृता-
दावतिव्याप्तं चेति वाच्यं, पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्भृत्तिद्र-
व्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ पूर्ववदिति ज-
लस्येवेत्यर्थः । तथाहि । तत् द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमा-
णुरूपं तदन्यदनित्यम् अवयवि च । तच्च त्रिधा शरीरेन्द्रियविषय-
भेदात् । शरीरमयोनिजमेव । तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥४१॥

अत्र यो विशेषस्तमाह । इन्द्रियमिति ।

इन्द्रियं नयनं वह्निस्वर्णादिर्विषयो मतः ।

ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति चेत्, चक्षुस्तैजसं परकी-
यस्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । प्र-
दीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वादत्र दृष्टान्तेऽव्याप्तिवारणाय प्रथमं
परकीयेति । घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वाद्व्यभिचारवारणाय
द्वितीयं परकीयेति । अथ वा प्रभाया दृष्टान्तत्वसंभवादाद्यं पर-
कीयेति न देयम् । चक्षुःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं

देयम् ॥ विषयं दर्शयति । बहिरिति । ननु सुवर्णस्य तैजस-
त्वे किं मानमिति चेन्न सुवर्णं तैजसम् असति प्रतिबन्धके अत्य-
न्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा
पृथिवीति । न चाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्यात्य-
न्ताग्निसंयोगनाशयत्वात् । ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिव-
स्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न, जलमध्यस्थम-
पीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् । अपरे तु पीतिमाश्रयस्य अत्यन्ताग्नि-
संयोगेऽपि पूर्वरूपपरावृत्तिदर्शनात्तत्प्रतिबन्धकं विजातीयद्र-
वद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि । अत्यन्ताग्निसंयोगिपीतिमगुरुत्वाश्रयः
विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्तताग्निसंयोगे स-
त्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात् । जलमध्यस्थपीत-
पटवत् । तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् ॥

वायुं निरूपयति । अपाकज इति ।

अपाकजोऽनुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥

तिर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पूर्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकज इति ।
अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीत इति ।
तेन वायवीयो विजातीयः स्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं
वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि
स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन
तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमानात् । यथा
च वायोर्न प्रत्यक्षं तथाग्रे वक्ष्यते ॥ पूर्ववदिति । वायुर्द्विविधो
नित्योऽनित्यश्च । परमाणुरूपोनित्यस्तदन्योऽनित्योऽवयवसम

वेतश्च । सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र शरीर-
मयोनिजं पिशाचादीनाम् परंतु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां
पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीय-
त्वादिकमिति ॥ अत्र यो विशेषस्तमाह । देहव्यापीति । शरी-
रव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं रूपादिषु
मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । अङ्गसङ्गसलिलशैल्याभि-
व्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

विषयं दर्शयति प्राणादिरिति ।

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः । तस्य चतुर्थी विधा प्राणा-
दिरित्युक्तमाकरे । तथापि संक्षेपादत्र त्रैविध्यमुक्तम् । प्राण-
स्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियाव-
शाच्च नाना संज्ञा लभत इति ॥

आकाशं निरूपयति । आकाशस्येति ।

आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥ ४४ ॥

आकाशकालदिशामैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जा-
तिः । किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रयत्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु
विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय । एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथाहि ।
शब्दोविशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्
स्पर्शवत् । शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवत् । इत्यनुमानेन
शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्नि-
संयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्ष-
त्वात् सुखवत् । पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् ।
पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमा-
णुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालम-

नसां गुणः विशेषगुणत्वात् । नात्मविशेषगुणो बहिरिन्द्रियग्रा-
ह्यत्वात् रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनना-
मकं सिध्यति । न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ
कारणगुणपूर्वकः शब्दः उत्पद्यतामिति वाच्यम्, अयावद्द्र-
व्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥

तत्र शरीरस्य विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति । इ-
न्द्रियमिति ।

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तु पुरुषभेदेन भिन्नं
कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह । एकः सन्नपीत्यादि ।
आकाश एक एव सन्नपि उपाधेः कर्णशङ्कुलीभेदाद्भिन्नं
श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः ॥

कालं निरूपयति । जन्यानामिति ।

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ४५

तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामिति । तथाहि । इदानीं
घटइत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति
तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः । स च
संबन्धः संयोगादिर्न संभवतीति काल एव तत्संबन्धघटकः
कल्प्यते । इत्थं च तस्याश्रयत्वमेव सम्यक् ॥ ४५ ॥

प्रमाणान्तरं दर्शयति । परापरत्वेति ।

परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपादितः ।

परत्वापरत्वबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापर-
त्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल
एव कल्प्यत इति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमा-

सवर्षादिसमयभेदो न स्यादत आह । क्षणादिरिति । कालस्त्वेकोऽपि उपाधिभेदात्क्षणादिव्यवहारविषयः । उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म, पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा, पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं, कर्मान्तरस्यापि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा ध्वंसेनोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्क्षणकूटैरेवेति ॥

दिशं निरूपयति । दूरान्तिकेति ।

दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते ॥ ४६ ॥

दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया लाघवादेका दिक् सिध्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

नन्वेकैव दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यतामित्यत आह । उपाधीति ।

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

यत्पुरुषस्य उदयगिरिसंनिहिता या दिक् सा तस्य प्राची । एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसंनिहिता या दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्यवाची । “सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः” इति नियमात् ॥

आत्मानं निरूपयति । आत्मेन्द्रियेति ।

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥ ४७ ॥

आत्मज्ञजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति । ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव । अदृष्टादिरूपका-

रणाभावान्न मुखदुःखाद्युत्पत्तिः । नित्यस्य स्वरूपयोगस्य फ-
लावश्यंभाव इत्यस्याप्रयोजकत्वात् । परे लीश्वरे सा जातिर्ना-
स्त्येव प्रमाणाभावात् । न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः, ज्ञानवत्त्वेन
विभजनादित्याहुः । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य
च परम्परया चैतन्यसम्पादकः । यद्यप्यात्मनि “अहं जाने
अहं सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपक्षं
प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपा-
दयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणान्तरं दर्शयति । करणमिति ।
कुठारादीनां छिदाकरणानां कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृ-
ष्टम् । एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्ता-
रमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥

ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत आह । शरीरस्येति ।

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ ४८ ॥

ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां तन्मत इव मृतशरी-
राणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धे-
रिति चेन्न, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मर-
णानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालि-
त्वात् । न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार
उपपद्यत इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं
शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधन-
ताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात् । मन्म-
ते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः ।
न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम्, उद्बोध-
काभावात् । अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते ।

इत्थं च संस्कारस्यानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावना-
दिभावस्य नाशासंभवान्नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् । ननु च-
क्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति कारणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे सा-
धकाभावादत आह । तथात्वमिति । चैतन्यमित्यर्थः । उप-
घाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव कथं स्मृतिः । पूर्वं च-
क्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् । अनुभ-
वितुरभावात् । अन्यदृष्टस्यान्येन स्मरणासंभवात् । अनुभव-
स्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति भावः ४८

ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं यास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं
स्यादत आह । मनोऽपीति । २६११४

मनोपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥

न तथा न चेतनम् । ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । मनसोऽ-
णुत्वात्प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे त-
त्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः । यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते ॥
नन्वस्तु विज्ञानमेवात्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम्
ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव
क्षणिकत्वं पूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्ता-
वप्यालयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमदवासनावासितवसन
इव पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्त-
त्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न, तस्य जगद्विषयकत्वे सर्व-
ज्ञत्वापत्तिः यत्किंचिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः । सुषुप्तावपि
विषयावभासप्रसङ्गाच्च ज्ञानस्य सविषयत्वात् तदानीं निरा-
कारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न, तस्याः स्वप्रकाशत्वे प्रमा-
णाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः । न चेष्टा-

पत्तिर्विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं घटादेरनु-
 भूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवायं वि-
 ज्ञानस्येति चेन्न, किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समा-
 यातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्ब-
 ने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञानस्या-
 विशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न, नील-
 त्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् । इतरथा विरोधाव-
 धारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । न च वासनासंक्रमः संभवति,
 मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेय-
 भावो नियामक इति वाच्यं, वासनायाः संक्रमासंभवात् । उ-
 त्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न, तदुत्पादकाभावात् । चि-
 त्तमेवोत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेऽतिशयवि-
 शेषः कल्प्यत इति चेन्न, मानाभावात्कल्पनागौरवाच्च । एतेन
 क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावा-
 च्च । बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः
 कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् । अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्य-
 विज्ञानमेवात्मा “अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न, तस्य विषयत्वासंभवस्य दर्शि-
 तत्वान्निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्सविषयत्वस्याप्यनुभवा-
 त् । अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति
 ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते । ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां
 भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षवस्थानुपप-
 त्तिः । योऽपीश्वराभेदबोधको वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं
 प्रतिपादयन्स्तौति अभेदभावने च यतितव्यमिति वदति । अत
 एव “सर्वे आत्मानः समर्पिताः” इति श्रूयते । मोक्षदशायाम-
 ज्ञाननिवृत्तावभेदो जायत इत्यपि न भेदस्य नित्यत्वे नाशायो-

गात् । भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्थास्यसेव । न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं, तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवद् द्वित्वाभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् । मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेदेकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति । संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत् । अत एव “निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” इति श्रूयते । ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किंतु ज्ञानाद्याश्रयः “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः “यः सर्वज्ञः स सर्ववित्” इत्यनुरोधात् । आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोचप्रत्ययः । अन्यथा पुष्टिङ्गत्वापत्तेः । आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति वत् दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात् । अस्तु वा तस्मिन्नानन्दो नत्वसावानन्दः “असुखम्” इति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न, क्लिष्टकल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाचप्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः । एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् । कार्यनाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य । बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः । सैव महत्तत्त्वम् अन्तःकरणमित्युच्यते । तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ । तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् । ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः

पुरुषोपरागो बुद्धेरस्वच्छतया तत्प्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पण-
स्येव मुखोपरागः । इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया
परिणतिभेदस्तात्त्विको निःश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा ।
कर्तव्यमिति व्यापारांशः । तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन
ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्यो-
पलब्धिरुच्यते । ज्ञानादिवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा
अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिश्चेत-
नापरिणामित्वादिति मतमपास्तं, कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्य-
स्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्विन्ने मानाभावाच्च । चेतनोऽहं
करोमीति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्कृत्यंशे किं नेष्यते ।
अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्वमसंसारप-
त्तिः । नन्वेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्धेरचैतन्यं कार्यकारण-
योस्तादात्म्यादिति चेन्न, असिद्धेः । कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् ।
वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् । अनादेर्नाशासंभवान्नित्यत्वम् ।
तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥”

इत्यनेन विरोध इति वाच्यं, प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यै-
रिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । “तत्रैवं सति कर्ता-
रमात्मानं केवलं तु यः” इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतो-
ऽयमुपरिष्ठादाशय इति संक्षेपः । धर्माधर्माश्रय इति । आ-
त्मेत्यनुषज्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहा-
न्तरेण भोगानुपपत्तेः । विशेषगुणयोगत इति । योग्यविशेष-
गुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न ल-
न्यथा अहं जाने अहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥

प्रवृत्तयेति ।

प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं स्थगत्येव सारथिः ।

अहंकारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥५०॥

अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्नाच्चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह । रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति । तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परमात्मापीति भावः ॥ अहंकारस्येति । अहंकारोऽहमिति प्रत्ययस्तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥

विभुरिति ।

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥५१॥

विभुत्वं परममहत्त्वम् । तच्च पूर्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छादिचतुर्दशगुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः । अत्रैव प्रसङ्गाद्बुद्धेः कतिपयं प्रपञ्चं दर्शयति । बुद्धिस्त्विति । द्वैविध्यं व्युत्पादयति । अनुभूतिरिति । अनुभूतिश्चतुर्विधेति । एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रामाणानीति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि ५१

प्रत्यक्षमिति ।

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमिति शब्दजे ।

प्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् ॥ ५२ ॥

इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रे तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्योपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मृतावनुभवस्य कारणत्वात्तत्र नातिव्याप्तिः । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणम् । परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं तथापि परामर्शजन्यं हेतुविषयकं यज्ज्ञानं तदेवानुमितिः । न च कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं, तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः । पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः । वस्तुतो यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिं प्रत्यक्षावृत्तिं जातिमत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किंचित्प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति । जन्यप्रत्यक्षं विभजते घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं चाक्षुषं स्पर्शनं श्रोत्रं मानसमिति षड्विधं प्रत्यक्षम् । न चेश्वरप्रत्यक्षस्याविभजनाङ्गूनत्वं, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वादुक्तसूत्रानुसारात् ॥ ५२ ॥

घ्राणस्येति ।

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥ ५३ ॥

गोचर इति ग्राह्य इत्यर्थः । गन्धत्वादिरिति । आदिपदात् सुरभित्वादिपरिग्रहः । गन्धस्य प्रत्यक्षत्वात्तद्वृत्तिजातिरपि

प्रत्यक्षा । गन्धाश्रयग्रहणे तु घ्राणस्य न सामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति । रसत्वादिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादिसहितः । गन्धो रसश्च उद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥

उद्भूतरूपमिति ।

उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्कत्वसंख्ये ।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५४ ॥

ग्रीष्मोष्मादावनुद्भूतरूपमिति न तत्प्रत्यक्षम् । तद्वन्ति उद्भूतरूपवन्ति ॥ ५४ ॥

क्रिया जातियोग्यवृत्तिः समवायश्च तादृशः ॥
गृह्णाति चक्षुःसंयोगादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ ५५ ॥

योग्येति पृथक्त्वादिकमपि योग्यवृत्तितया बोध्यम् । तादृशः योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः । चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तदाह । गृह्णातीति । आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसंबन्धेन कारणत्वम् । द्रव्यसमवेतरूपादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेनेति ५५ उद्भूतेति ।

उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः ।
रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ ५६ ॥
द्रव्याध्यक्षे

उद्भूतस्पर्शवद्रव्यं त्वचो गोचरः । सोऽपि उद्भूतस्पर्शो-
ऽपि स्पर्शत्वादिसहितः । रूपान्यदिति । रूपभिन्नं रूपत्वादि-
भिन्नं यच्चक्षुषो योग्यं तत्त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथा च पृ-
थक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या गुणा उक्ता एवं क्रियाजातयो
योग्यवृत्तयश्च ते त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियज-
न्येऽपि रूपं द्रव्यप्रत्यक्षे कारणम् । तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्र-
व्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्ष-
मात्रे न रूपं कारणं प्रमाणाभावात् । किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं
स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियज-
न्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेन्न, किंचिदात्मावृत्तिशब्द-
भिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे ला-
घवमिति चेन्न, वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टापत्तिरि-
ति चेदुद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रभाया अप्रत्यक्ष-
त्वे त्रिष्टापत्तिरेव किं नेष्यते । तस्मात् प्रभां पश्यामीतिवत्
वायुं स्पृशामीति प्रत्ययस्य संभवाद्वायोरपि प्रत्यक्षं संभवत्येव ।
बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य न वा स्पर्शस्य हे-
तुत्वं वायुप्रभयोरेकत्वं गृह्यत एव क्वचिद्विज्ञादिकमपि क्वचि-
त्संख्यापरिमाणग्रहो दोषादित्याहुः ॥ ५६ ॥

त्वचोयोग इति ।

त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

तद्धनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र
प्रमाणं मुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीततिवर्तमानेन मनसा
ज्ञानाजननमिति । ननु मुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति अनु-
भवरूपं स्मरणरूपं वा नाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् । तथा-
हि । प्रत्यक्षे चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव

न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षम् । ज्ञानाद्यभावे चात्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः । सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः । प्रदज्ञानाभावान्नशब्दबोधः । इत्यनुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः । उद्बोधकाभावाच्च न स्मरणम् । मैवम् । सुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । तदतीन्द्रियत्वे मानाभावात् । सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पकमेव नियमेन जायत इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे तद्धनःसंयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्राचप्रत्यक्षं स्यात् । विषयत्वसंयोगस्य तद्धनःसंयोगस्य च सत्त्वात् । परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति । अत्र केचित्पूर्वोक्तयुक्त्या तद्धनोयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात्कल्प्यत इति । अन्ये तु सुषुप्त्यनुरोधाच्चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते । चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले तद्धनःसंयोगाभावान्न स्पर्शनप्रत्यक्षमिति ॥ मनोग्राह्यं सुखंदुःखमिच्छाद्वेषो मतिः कृतिः ॥ ५७ ॥

मनोग्राह्यमिति मनोजन्यप्रत्यक्षविषयमित्यर्थः । मतिर्ज्ञानम् । कृतिः प्रयत्नः । एवं सुखत्वादिकमपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥

ज्ञानमिति ।

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

चाक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं

ज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् । विशेषेषुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथा च प्रथमतो घटघ-
त्नयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते । तदेव निर्विकल्पकम् ।
अत्र न प्रत्यक्षम् । तथा हि । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं
। भवति घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्र-
तारिभूय भासते । ज्ञाने घटस्तत्र घटत्वं यः प्रकारः स एव
वैशेषणमित्युच्यते । विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेद-
कमित्युच्यते । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञाने कारणम् । निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन
घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं न संभवति । घटत्वाद्यप्र-
तारकं च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति जात्यखण्डोपाध्य-
तेरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ॥ मह-
त्त्वमिति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणम् ।
द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसं-
बन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्मत्वादीनां प्रत्यक्षे स्वा-
श्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति ॥ इन्द्रियमिति ।
अत्रापि षड्विध इत्यनुपपद्यते । इन्द्रियत्वं तु न जातिः पृ-
थेवीत्यादिना सांकर्यप्रसङ्गात् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्र-
यत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मा-
दिवारणाय सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य शब्दस्य श्रोत्रे स-
त्वाच्छब्देतरेति । विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्त्वादुद्भू-
तेति । उद्भूतत्वं न जातिः शुक्लत्वादिना सांकर्यात् । न च
पृक्कृत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्, उद्भूतरूपत्वादि-
ना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः । किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानै-
वानुद्भूतत्वं तदभावकूटश्रोद्भूतत्वम् । तच्च संयोगादावप्यस्ति
तथा च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिश्वरुरादावप्यस्त्यतो वि-

शेषेति । कालादिवारणाय विश्लेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविष-
यसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणा-
य नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे संनिकर्षघटकतया का-
रणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य कालादेर्वारणाय मनःपदम् । ज्ञा-
नकरणमित्यपि तद्वारणाय । करणमिति । असाधारणं कारणं
करणम् । असाधारणत्वं व्यापारवत्त्वम् ॥ ५८ ॥

विषयेन्द्रियसम्बन्ध इति ।

विषयेन्द्रियसंबन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ।
द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्संयुक्तसमवायतः ॥ ५९ ॥
द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।
तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥
तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।
विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥
यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।
प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

व्यापारः संनिकर्षः । षड्विधं संनिकर्षमुदाहरणद्वारा दर्श-
यति । द्रव्यग्रह इति । द्रव्यप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगजन्यम् । द्र-
व्यसमवेतप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि ।
वस्तुतस्तु द्रव्यचक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं द्रव्यसमवेतचा-
क्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं द्रव्यसमवेतसमवेतचा-
क्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । एवमन्यत्रापि विशि-
ष्यैव कार्यकारणभावः । परंतु पृथिवीपरमाणुनीले नीलत्वं

पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते तत्र परंपरयोद्भूतरूपसंबन्धस्य महत्त्वसंबन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि नीले नीलत्वंजातिरेकैव घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथा च महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते । उद्भूतरूपसंबन्धस्तूभयमादायैव वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोध्यः । एवं वायौ तदीयस्पर्शादौ च सत्तायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात् । तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थं च परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं वाय्वादौ न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेनालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणं द्रव्यसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः । गन्धसमवेतस्य घ्राणजन्यप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । एवं रसप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः । रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि भवति । एवमात्मनः प्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेत-

समवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।
 अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता हेतुः ।
 वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता
 नानाविधा यथा हि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषण-
 तया गृह्यते । संख्यादाँ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणत-
 या । संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेष-
 णतया । शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया । कादौ
 खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया । एवं कत्वा-
 द्यवच्छिन्नाभावे गत्वाभावादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणविशे-
 षणतया । एवं घटाभावादौ पटाभावः चक्षुःसंयुक्तसंयुक्तवि-
 शेषणविशेषणतया । एवमन्यदप्युक्तम् । तथापि विशेषणताल-
 रूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा संनिकर्ष इति प्राचां प्र-
 वादो व्याहन्येतेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारण-
 म् । तथा हि । भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न
 ज्ञायते । तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् । तत्र
 योग्यताप्यपेक्षिता सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियो-
 गिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसञ्जित
 उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः । तथा हि ।
 यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि उपलभ्ये-
 तेत्यापादयितुं शक्यते । तत्र घटाभावादिप्रत्यक्षं भवति । अन्ध-
 कारे तु नापादयितुं शक्यते । तेन घटाभावादेरन्धकारे न चा-
 क्षुषप्रत्यक्षं स्पर्शनप्रत्यक्षं तु भवत्येव । आलोकसंयोगं विनापि
 स्पर्शनप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् । गुरुत्वादिकं यद्योग्यं
 तदभावस्तु न योग्यस्तत्र गुरुत्वादिप्रत्यक्षस्यापादयितुमशक्य-
 त्वात् । वा यावद्भूतरूपाभावः । पाषाणे सौरभाभावः । गुदे
 तिक्ताभावः । श्रोत्रे शब्दाभावः । आत्मनि सुखाभावः ।

एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वा-
त् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता । अन्योन्याभाव-
प्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताऽपेक्षिता । अतः स्तम्भादौ पिशा-
चादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यत एव ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम् । तत्र लौकिकप्र-
त्यक्षे षोढा संनिकर्षो वर्णितः । अलौकिकसंनिकर्षस्त्विदानी-
मुच्यते ।

अलौकिकस्त्विति ।

अलौकिकः संनिकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

व्यापारः संनिकर्षः । सामान्यलक्षण इति सामान्यं
लक्षणं यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा
सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते । तच्चेन्द्रियसंबद्ध-
विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यम् । तथाहि । यत्रेन्द्रियसंयुक्तो
धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं
प्रकारः । तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूम-
विषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबद्धप्रकारीभूतमित्ये-
वोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं
ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सहेन्द्रियसंबन्धाभावात् । मन्मते
तु इन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानम्, तत्र
प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको
ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले । मानसस्थले तु ज्ञानप्रका-
रीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः । परंतु समानानां भावः सामा-
न्यम्, तच्च कचिन्नित्यं धूमात्वादि, क्वचिच्चाप्यनित्यं घटादि ।
यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन कपाले ज्ञातस्तदनन्तरं
सर्वेषामेव तद्वदवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भ-

वति । अत्रेदं बोध्यम् । परंतु सामान्यं येन संबन्धेन ज्ञायते तेन संबन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः किंतु यत्र तद्धटनाशानन्तरं तद्धटवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्धटवतां भानं न स्यात् । सामान्यस्य तदानीमभावात् । किंचेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियसंबन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रकारीभूतसामान्यस्य सत्त्वात्तादृशज्ञानं कुतो न जायते, तस्मात्सामान्यविषयकज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याह ।

आसत्तिरित्यादि ।

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।

आसत्तिः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षण इत्यत्र लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ॥

ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां चाक्षुषादिप्रत्यक्षं स्यादत आह ।

तदिन्द्रियजेति ।

तदिन्द्रियजतद्धर्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

अस्यार्थः । यदा बहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं तदा यत्किंचिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य सामग्री अपेक्षिता । सा च सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकम् । तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जायते ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह ।

विषयीति ।

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति । अत्रायमर्थः । प्रत्यक्षे संनिकर्षे विना भानं न संभवति तथा च सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च भानं कथं भवेत्तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । न च सकलवह्निधूमभानाभावे का क्षतिरिति वाच्यं, प्रत्यक्षधूमे वह्निसंबन्धस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वाद्धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः । मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसंदेहः संभवति । न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं, प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्यसकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञाभावात् । एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभभानं संभवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणया ॥

योगजो द्विविध इति ।

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥ ६५ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुञ्जानभेदत इति । युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

युक्तस्य सर्वदा भानमिति ।

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

युक्तस्य तावद्योगधर्मसहायेन मनसा अकाशपरमाण्वा-
दिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति । द्वितीयस्य
चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सि-
द्धांतमुक्तावरुणां प्रत्यक्षखण्डम् ॥

अनुमितिं व्युत्पादयति । व्यापारस्त्विति ।

व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥ ६६ ॥

अनुमायाम्

अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम् । परामर्शो व्यापारः । तथा
हि । येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्व्याप्तिर्गृहीता पश्चात्स
एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमलेखां पश्यति ।
तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवं रूपं व्याप्तिस्सरणं भवति ।
पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति । स एव परामर्श
इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र
प्राचीनास्तु व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति व-
दन्ति तदूषयति । ज्ञायमानमिति ।

ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि ।

लिङ्गस्यानुमित्यकरणत्वे युक्तिमाह । अनागतादीति ।

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

यद्यनुमितौ लिङ्गं करणं स्यात्तदाऽनागतेन लिङ्गेन वि-
नष्टेन चानुमितिर्न स्यादनुमितिकरणस्य लिङ्गस्य तदानीमभा-
वात् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वधीरिति ।

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमिति-
जनकम् । तच्च पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवानिति
ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे वाप्य इति ज्ञानात्पक्षे साध्यमि-
त्याकारिका पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात्पक्षः साध्यवानि-
त्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात्पक्षः साध्यवानित्येवा-
नुमितिरित्यन्ये । ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पूर्वत इति ज्ञानं वि-
नापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो वह्निव्याप्य
इति स्मरणम् तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितिदर्शनाद्व्याप्तिविशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहिज्ञानं न सर्वत्र कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशि-
ष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न, व्याप्यतावच्छेदकज्ञानेऽपि वह्नि-
व्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः, लाघवाच्च व्याप्तिप्रकार-
कपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् । किंच धूमवान्पर्वत इति ज्ञाना-
दनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमप्रकारकपक्षधर्मताज्ञा-
नस्य सत्त्वात् । न च तदानीं गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारक
पक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यं, चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे मै-
त्रस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः स्यादिति । यदि तु तत्पुरुषी-
यगृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकतत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं त-
त्पुरुषीयानुमितौ हेतुरित्युच्यते तदाऽनन्तकार्यकारणभावः । म-
न्मते तु सयवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवा-
यसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः । यदि तु
व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते
तदा कार्यकारणभावद्वयं वह्निव्याप्यो धूम आलोकवान् पर्वत

इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं
तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ॥

व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः । तत्र का व्याप्तिरित्यत आह ।
व्याप्तिरिति ।

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः ॥६८॥

वद्विमान् धूमादित्यादौ साध्यो वह्निः साध्यवान्महानसा-
दिः तदन्यो जलहृदादिः तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः ।
धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्स्तप्तायः पिण्डादौ वह्नि-
सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेनैव संबन्धेन
साध्यवान्बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्वह्नेरवय-
वस्तदन्यो महानसादिः । तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्ति-
प्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद-
वान्बोध्यः । तेन यत्किंचिद्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ
धूमस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन
साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन्धूमावयवे
धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्यवदन्यावृ-
त्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः तेन
धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादिवृत्तित्वाभावेऽपि ना-
तिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वं विशिष्टसत्त्वादित्या-
दौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्साध्यवदन्यस्मिन्गुणा-
दावृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम्
हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोर्थः ॥ ६८ ॥

ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसि-
द्धत्वादव्याप्तिः किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्य-
स्मिन्सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसि-
द्धत्वात् । अत आह । अथवा हेतुमन्निष्ठेति ।

अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः, तथा च हेतुधिकरणवृत्तिर्योऽभावः तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि बद्धिमान् धूमादित्यादौ हेतुधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वद्बद्ध्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः । न च सामानाधिकरण्यबद्धिधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यं, तत्तद्वद्बद्ध्यादेरप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः । गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च, तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु रूपत्वव्याप्यजातिमद्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुक्लत्वादिजातीनां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न, तत्र परंपरया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । न हि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात्तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति । हेतुधिकरणं च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यं, तेनद्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुधिकरणं बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि बद्धेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैव एतद्वृत्तवृत्तिक-

पिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः । न-
 च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा
 तथैव व्याप्तिः प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिकरणे गुणादौ व-
 र्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात् यदि तु प्र-
 तियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः
 सत्ताधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिक-
 रणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्, हेतुधिकरणे प्रतियोग्यनधिक-
 रणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्, स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभू-
 तहेतुधिकरणवृत्त्यभाव इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वाच्यम् तेन विशि-
 ष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ता-
 भावप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र साध्यताव-
 च्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञानवान्
 सत्त्वादित्यादौ सत्ताधिकरणघटादेर्विषयतया ज्ञानाधिकरण-
 त्वेऽपि न क्षतिः । इत्थं च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे
 समवायेन वह्निविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं त-
 त्सामान्यस्य वा यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधि-
 करणत्वं वा विवक्षितम् आद्ये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ
 तथैवाव्याप्तिः कपिसंयोगाभावप्रतियोक्तावच्छेदकावच्छिन्नो
 वृक्षावृत्तिकपिसंयोगोऽपि भवति तदनधिकरणं वृक्ष इति, द्विती-
 ये तु प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रद्धिः सिसर्वस्यैवाभावस्य पूर्व-
 क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।
 न च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशि-
 ष्टस्याभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापिसा-
 द्यतावच्छेदकसंबन्धेन तत्प्रतियोग्य नधिकरणत्वमस्त्येवेति क-

यं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, घटाभावे यो वह्न्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्य-
धिकरणस्याप्रसिद्धत्वात् यदि च घटाभावादौ वह्न्याभावादिवि-
भिन्न इत्युच्यते तथापि धूमाभाववान् वह्न्याभावादित्यादाव-
व्याप्तिः । तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धः तेन
संबन्धेन सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविविष्टत्वाभावात्म-
कप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति । तृतीये तु कपिसं-
योगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्मवृत्तिकपिसं-
योगाभावाभावः कपिसंगस्तस्य च गुणत्वाप्रतियोगिताव-
च्छेदकं गुणसामान्याभावत्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्व-
धिकरणस्यात्मन इति मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
विवक्षितत्वात् । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रति-
योगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य
जगदाधारतया सर्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन का-
लिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् । म-
हाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणमहाका-
लस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् । म-
हाकाले महाकालभेदाभावात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेद-
कसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रति-
योगितासामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्गर्मावच्छिन्नत्वोभया-
भावस्तेन संबन्धेन तद्गर्मावच्छिन्नस्य तद्वेतुव्यापकत्वं बोध्यम् ।
इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन
घटाभावप्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले
वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां का-

लिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाव्याप्तिः। ननु प्रमेयवद्विमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवद्विक्त्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न, कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः ॥६९॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह सिषाधयिषयेति ।

सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता तद्वान्पक्ष इत्यर्थः । सिषाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अत एव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि संदेहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येव । अतः सिषाधयिषा विरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् । तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र सिषाधयिषाऽस्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिः । यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्रमेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः । यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शः सन्ति तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति । एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिषाधयिषा योग्यविभूगुणानां यौगपद्यनिषेधात् । तत्कथं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न, यत्र वद्विन्याप्यधूमवान् वर्पतो

वद्विमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षता-
संपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । अत्रेदं बोध्यम् । यादृशया-
दृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशता-
दृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्तल्लिङ्गकानुमितौ प-
क्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत्किंचिज्ज्ञानं जायतामि-
तीच्छायामपि नानुमितिः । वद्विव्याप्यधूमवान् पर्वतो वद्विमा-
निति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छा तु
भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वद्विमनुमिनुयामि-
तीच्छायामपि नानुमितिः । सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसि-
द्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तदनुमितौ प्रति-
बन्धिका वक्तव्या । तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वद्विमा-
निति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः परं तु पक्षतावच्छेदकसा-
मानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शना-
त्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि । इदं तु बोध्यम् ।
यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमान्
अयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति
न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसा-
मग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वाङ्ग्येण प्रतिबन्धिका । एवं प-
रामर्शानन्तरं विनापि प्रत्यक्षेच्छां पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः ।
प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्र-
तिबन्धिका ॥ ७० ॥

हेतुपसङ्गाद्धेत्वाभासान्विभजते । अनैकान्त इति ।
अनैकान्तो विरुद्धश्राप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ॥७१॥

आद्यः साधारणस्तु स्यादसाधारणकोऽपरः ।

तथैवानुपसंहारी त्रिधानैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः । यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम् । तेन बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि न क्षतिः । तत्र पर्वतो वह्न्यभाववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः । न च वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वं स्यात् तत्र वह्न्यभावव्याप्यवान्पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । अन्यथा बाधस्यानित्यदोषत्वापत्तेः । तस्मात्तत्र वह्न्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नाभासत्वम् । भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रहेतुस्तु न दुष्टः । इत्थं च साध्याभाववद्बृत्तिहेत्वादिकं दोषः । तद्वच्चं च हेतौ येन केनापि संबन्धेनेति नव्याः । परे तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वच्चं हेत्वाभासत्वम् । सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वच्चं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन । न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्यभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वच्चस्यापि सच्चात्सद्धेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं, तत्र ज्ञानस्य संबन्धत्वाकल्पनात् । अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् । तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः । अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वम् । तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्धेतुविषयकं तद्धेतुकानुमितौ प्रतिबन्धकम् । तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तिस्तदभावाद्यनवगाहिताच्च व्यभि-

चारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः ।
यादृशसाध्यपक्षहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वा-
भासत्वम् । पञ्चत्वकथनं तत्संभवस्थलाभिप्रायेण । एवं च सा-
धारणाद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्यवृ-
त्तिः । तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः
साध्यासमानाधिकरणो हेतुः । तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः
प्रतिबध्यते । अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः । सपक्षश्च निश्चित-
साध्यवान् । इत्थं च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा पक्षे
साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतोर्निश्चयादिति वदन्ति ।
अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः । अनेन व्य-
तिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगी । अयं साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्ध-
कः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः । अत्र हेतु-
रेकएवेति विशेषः । साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेनोप-
न्यस्त इति । अशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः सत्प्रति-
पक्षः साध्याभावव्याप्यवान्पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्य-
व्याप्यवच्चोपस्थितिकालीनागृहीताप्रामाण्यकतदभावव्याप्यव-
च्चोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्र च परस्पराभावव्याप्यव-
त्ताज्ञानात्परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । अत्र केचित् । यथा
घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ता-
ज्ञानं जायते । यथा च शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्ख-
त्ववत्ताज्ञाने सति पित्तादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीर्जायते
एवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो
भवति । तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र
चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रति-
बन्धान्न संशयः । फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यत इति

वदन्ति । तन्न । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानवि-
 शेषशब्दबोधदेरनुदयालौकिकसंनिकर्षजन्यदोषजन्यज्ञान-
 मात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात् । न तूपनीतभानविशेषे
 शब्दबोधे च पृथक्प्रतिबन्धकता गौरवात् । तथा च प्रति-
 बन्धकसत्त्वात्कथमनुमितिः । न हि लौकिकसंनिकर्षस्थले प्र-
 त्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी ये-
 नानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यव-
 त्ताज्ञानं तत्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात्संशयो नान्यथाऽऽगृहीताप्रा-
 माण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति । असिद्धि-
 स्त्वाश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम्, आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षता-
 वच्छेदकस्याभावः । यत्र च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति
 साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्च-
 नमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे
 व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । तत्र च हृदो द्रव्यं धूमादित्या-
 दौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहे-
 तुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् । साध्याप्र-
 सिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिः मध्येऽन्तर्भूताः । साध्ये सा-
 ध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः । एतज्ज्ञाने जाते का-
 ञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपराम-
 र्शप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधना-
 प्रसिद्धिः । यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ । अत्र हेतुतावच्छे-
 दकविशिष्टहेतोर्ज्ञानाभावात्तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् ।
 एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वं हेतुतावच्छे-
 दकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति । बाधस्तु पक्षे सा-
 ध्याभावादिति । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्वर्गिकतद-
 भावनिश्चयो लौकिकसंनिकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वर्गिकत-

ज्ज्ञानमात्रे विरोधीति न तु संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृ-
ष्टज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वा-
भासत्वमिति युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः सा-
ध्यसंशयादिकं विनानुमित्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्र-
मात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च । अन्यथा
सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वविषयक-
त्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । किंतु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधबुद्धेः
प्रतिबन्धकता तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुप-
युज्यते । न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्व-
भावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यं, बाधज्ञानव्यभिचार-
ज्ञानादेर्भेदात् । किं च यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्य-
भिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्नाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वा-
च्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्यपृथिवील-
वत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । न च पक्षे घटे
गन्धसत्त्वात्कथं बाध इति वाच्यं, पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छे-
देनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वा-
भासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य एवान्तर्भवन्ति । अन्यथा हेत्वा-
भासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रे-
च्छेन मुनिना पृथगुपदेशात् । सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिब-
न्धक इति प्रघट्टकार्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

यः सपक्ष इति ।

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

सपक्षविपक्षवृत्तिःसाधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्य-
वान् । विपक्षः साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तिर्न-

मुक्तम् । वस्तुतो विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम्, विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् ॥

यस्तूभयस्मादिति ।

यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः॥७३॥

सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः । विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षत्वं घटत्वादीनामेव तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् । यदा तु शब्दे नित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं तु प्राचां मतम् । नवीनमतं पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥

तथैवेति ।

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः । इदं तु न सम्यक् पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहस्तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् ॥

यः साध्यवतीति ।

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥

एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो बोधितः । तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः ॥ ७४ ॥

असिद्धिं विभजते । आश्रयासिद्धिरिति ।

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
 हृदो द्रव्यं धूमवच्चादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति ।
 स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूम-
 त्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्याप्य-
 तावच्छेदकेधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । धूम-
 प्रागभावत्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति ॥

विरुद्धयोरिति ।

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्रतिपक्ष-
 त्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरुद्धसा-
 ध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्श-
 विषय इत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

साध्यशून्य इति ।

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।
 उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वे-
 ऽपि न क्षतिः । एवं मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रा-
 पि बोध्यम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सि-
 द्धान्तमुक्तावल्यामनुमानखण्डम् ॥

उपमिति व्युत्पादयति । ग्रामीणस्येति ।

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥७९॥
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ८०

यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणं प्रत्युक्तं गोसदृशो गवयपद-
वाच्य इति । पश्चाद्ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टस्तत्र
गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणम् । तदनन्तरं गोस-
दृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव
व्यापारः । तदनन्तरं गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जा-
यते तदुपमितिः । न त्वयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे
शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सि-
द्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

शब्दबोधप्रकारं दर्शयति । पदज्ञानं त्विति ।

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शब्दाबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ८१

न तु ज्ञायमानं पदं करणं पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ
शब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्या-
पारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि
शब्दबोधापत्तेः । तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा
घटादिपदात्समवायसंबन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि
शब्दबोधापत्तेः । वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धः । अ-

त्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्संबन्धेन स्मरणानुपपत्तेः । पदज्ञानस्य हि एकसंबन्धिज्ञानविधया स्मारकत्वम् । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः । सा चास्माच्छाब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा । आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्वरेच्छायाः सत्त्वात् । आधुनिकसंकेतिते तु न शक्तिरिति संप्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः कित्तिच्छैव तेनाधुनिकसंकेतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः । शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः । तथा हि ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । क्वचित्सति बाधके त्यज्यते । यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः । तच्च गौरवाच्यज्यते किंतु कृतौ शक्तिग्रहो लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते । न च कर्तुरनभिधानाच्चैत्रादिपदानन्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यं, कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तत्रत्वात् । संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणलतात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय च द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छतीत्यादौ तु स्वव्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादौ तु आश्रयत्वे नश्य-

तीत्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपमानाद्यथा शक्तिग्रह-
स्तथोक्तम् ॥ एवं कोशादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके क्वचिज्य-
ज्येत । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च
शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवास्त्रीलादावेव शक्तिः ।
नीलादिरूपविशिष्टे तु लक्षणेति ॥ एवमाप्तवाक्यादपि । यथा को-
किलः पिकपदवाच्य इत्यादिशब्दात्पिकादिशक्तिग्रहः ॥ एवं
व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तम् । तच्छु-
क्ता प्रयोज्यवृद्धेन घट आनीतः । तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटान-
यनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमवधारयति । ततश्च घ-
टं नय गामानयेत्यादावावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्या-
न्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति । इत्थं च भूतले नीलो घट इत्या-
दिशब्दाश्च शाब्दबोधः । घटादिपदानां कार्यान्वितघटादिबोधे
सामर्थ्यावधारणात्कार्यताबोधं प्रति च लिङ्गादीनां सामर्थ्या-
त्तदभावान्न शाब्दबोध इत्यपि केचित् । तन्न । प्रथमतः कार्या-
न्वितघटादौ शक्त्यवधारणेऽपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौ-
चित्यात् । अत एव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी जाता
इत्यादौ सुखप्रसादसुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय त-
त्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णयितुं तद्वेतुतया तं शब्दम-
वधारयति । तथा च व्यभिचारात्कार्यान्विते न शक्तिः । न
च तत्र तं पश्येत्यादि शब्दान्तरमध्याहार्यं, मानाभावात् । चैत्र
पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च । इत्थं च लाघवादन्वि-
तघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधार-
यति ॥ एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः । यथा यवमयश्चरुर्मव-
तीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे कार्याणां प्रयोगः कर्तुं च
म्लेच्छानाम्, तत्र हि, अथान्या ओषधयो म्लायन्तेऽर्थेते
मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति, इति वाक्यशेषादीर्घशूकेशक्तिनिर्णी-

यते, कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्प्रयोगो नानाशक्तिकल्पने गौर-
वात् । ह्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पनम् ॥
एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थपदान्त-
रेण तदर्थकथनम् । यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन
विवरणाद्धटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं
करोतीत्यनेन विवरणादाख्यातस्य यन्नार्थकत्वं कल्प्यते ॥ एवं
प्रसिद्धपदसांनिध्यादपि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरौ
मधुरं पिको रौतीत्यादौ पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रह इति ।
तत्र जातावेव शक्तिर्न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च । शक्तिं
विना च जातिभानस्यासंभवाद्व्यक्तेरपि भानमिति केचित्,
तन्न । शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः । न च व्यक्तौ लक्ष-
णाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं, विनापि व्यक्तिबोधात् । न च व्यक्ति-
शक्तावानन्त्यं, सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् । न
चाननुगमः, गोलादेरेवानुगमकत्वात् । किंच गौः शक्येति श-
क्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः । यदि तु गोत्वं शक्यमिति
शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् ।
समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शाब्दबोधं प्रति
च हेतुत्वात् । किंच गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोल्लं शक्यता-
वच्छेदकं वाच्यम् । गोल्लं तु गवितरासमवेतत्वे सति सकलगोस-
मवेतत्वम् । तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्तवैव
गौरवम् । तस्मात्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्त्वव्यक्तिबोधानुपप-
त्त्या कल्प्यमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति
शक्तं पदं, तच्चतुर्विधम्, क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्दृढं क्वचिद्योगरूढं
क्वचिद्यौगिकरूढम् । तथा हि । यत्रावयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगि-
कम् । यथा पाचकादिपदम् । यत्रावयवशक्तिर्नैरपेक्ष्येण समु-
दायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्दृढम् । यथा गोमण्डलादिपदम् ।

यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् ।
 यथा पङ्कजादिपदम् । तथा हि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कज-
 निकर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति । समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण
 पद्मं बोधयति । न च केवलयाऽवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः
 स्यादिति वाच्यं, रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञाने प्रतिबन्धक-
 त्वादिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु, समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवा-
 र्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सांनिध्यात् । यत्र तु रूढ्यर्थस्य
 बाधः प्रतिसंधीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः । यत्र तु कुमु-
 दत्वेन रूपेण बोधे तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्रावयवश-
 क्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः । यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबा-
 धस्तत्र समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थ-
 लपङ्कजं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति । यत्र तु यौगिकार्थ-
 रूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम् । यथोद्भिदादि-
 पदम् । तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यन्ते यागवि-
 शेषोऽपीति ॥ ८१ ॥

लक्षणेति ।

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः ।

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं प्रवाहरूपे घो-
 षस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा प्रतिसंधीयते तत्र लक्ष-
 णया तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसंबन्धरूपा । तथा हि ।
 प्रवाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात्तीरस्य स्मरणम् ।
 ततः शाब्दबोधः । परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा
 यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात् यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानु-
 पपत्तेरभावात् । तेन यष्टिप्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टि-
 धरेषु लक्षणा । एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकप-

दस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्पर्यविषय-
त्वात् । एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे
लक्षणा । इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते एकसार्थवाहित्वेन
रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात् । यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं
स्यात्तदा क्वचिद्गङ्गापदस्य तीरे क्वचिद्धोषपदस्य मत्स्यादौ ल-
क्षणेति नियमो न स्यात् । इदं तु बोध्यम् । शक्यार्थसंबन्धो
यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः । यदि तु
गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् । अत एव
लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां
विनाप्युपपत्तेः । परंतु एवं क्रमेण शक्यतावच्छेदकोऽपि शक्तिर्न
स्यात्तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य
सुवचलादिति विभावनीयम् । यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरासंबन्ध-
रूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते । यथा द्विरेफादिपदे
रेफद्वयसंबन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते । भ्रमरपदस्य च संबन्धो भ्र-
मरे ज्ञायते । तत्र लक्षितलक्षणा । किंतु लाक्षणिकं पदं नानु-
भावकम् । लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कारणम् । श-
क्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधं
प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् । वाक्ये तु शक्तेरभावाच्छक्य-
संबन्धरूपा लक्षणाऽपि नास्ति । यत्र गभीरायां नद्यां घोष
इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा । गभीरपदार्थस्य
नद्या सहाभेदेनान्वयः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् ।
यदि तत्रैकदेशान्वयोऽपि न स्वीक्रियते तदा नदी पदस्य गभी-
रनदीतीरे लक्षणा । गभीरपदं तात्पर्यग्राहकम् ॥ बहुव्रीहावप्ये-
वम्, तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा
गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः । यदि
लेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोमति ल-

क्षणा चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र
 वानरपदे वानरारोहणकर्मणि लक्षणा । आरूढपदं तात्पर्यग्रा-
 हकम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ तत्पुरुषे तु पूर्वपदे लक्षणा ।
 तथा हि । राजपुरुष इत्यादौ राजपदार्थेन पुरुषपदार्थस्य साक्षा-
 न्मान्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्प-
 न्नत्वात् । अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात् ।
 घटो न पट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयाभिपा-
 तातिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेना-
 न्वयाद्भेदेनेति । न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं
 कल्प्यमिति वाच्यम्, अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात् । त-
 स्माद्राजपदादौ राजसंबन्धिनि लक्षणा । तस्य पुरुषेण सहाभे-
 दान्वयः ॥ द्वन्द्वे तु, धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च वि-
 भक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते । तत्र न लक्षणा । न च साहित्ये
 लक्षणेति वाच्यं, साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । न चैकक्रि-
 यान्वयित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यं, क्रियाभेदेऽपि धवख-
 दिरौ पश्य छिन्धीत्यादौ तद्दर्शनात्साहित्यस्याननुभवाच्च । अतः
 एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेतामित्यत्र लक्षणाभावाद्द्वन्द्व-
 आश्रीयते । तस्मात्साहित्यं नार्थः किंतु वास्तवभेदो यत्र तत्र
 द्वन्द्वः । न च नीलघटयोरभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यं, तत्र
 नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा अभेद इत्यस्य चा-
 श्रयभेद इत्यर्थात् ॥ समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयत
 इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे ल-
 क्षणा । पूर्वपदं तु तात्पर्यग्राहकम् । न च भेरीमृदङ्गं वादये-
 त्यत्र कथं समाहारस्यान्वयस्तस्यापेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य वाद-
 नासम्भवादिति वाच्यं, परंपरासंबन्धेन तदन्वयात् । एवं पञ्च-
 मूलीत्यादावपि । परे तु अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुलश्च बु-

ध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैकवचनमसा-
धित्याहुः । पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकद-
म्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि ।
घटा इत्यादौ न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसं-
भवात् ॥ कर्मधारयस्थले तु, नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन
नीलपदार्थ उत्पलपदार्थे प्रकारः । तत्र न लक्षणा । अत एव
निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु
कर्मधारयो लक्षणाभावात् । न च निषादस्य संकरजातिविशे-
षस्य वेदानधिकाराद्याजनासंभव इति वाच्यं, निषादस्य वि-
द्याप्रयुक्तेस्तत एव कल्पनीयत्वात् । लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये
तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतयाऽदोषत्वादिति ।
उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्संबन्धिनि लक्षणा पूर्वप-
दार्थप्रधानतया चान्वयबोध इति । इत्थं च समासे न कापि
शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ॥

आसत्तिरिति ।

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥८२॥
कारणं संनिधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाकाङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च
शाब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्तिपदार्थमाह । संनिधानं त्विति ।
यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्यान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थि-
तिः शब्दबोधे कारणम् । तेन गिरिशुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादौ
न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमा-
च्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु
यत्र छत्री कुण्डली वासस्त्री देवदत्त इत्याद्युक्तं तत्रोत्तरपदस-

रणेनपूर्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेनतदुत्तरपदस्मरणासंभ-
व इति चेन्न, प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमस्य तावत्पदवि-
षयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः । नानासंनिकर्षैरेकप्रत्यक्षस्येव
नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि संभवात् । तावत्पदसंस्कार-
सहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णैरे-
कपदस्मरणम् । परंतु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खले क-
पोतन्यायेन तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयरूपः शाब्द-
बोधो भवतीति । केचित् ।

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥

परे तु । यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं संनिधानं प्रपद्यते ।

तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवामगम्यते ॥

तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महा-
वाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं
तत्र पिथेहीत्यादिपदस्य ज्ञानादेव बोधो न तु पिधानादिरूपा-
र्थज्ञानात् । पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छाब्दबोधे हेतु-
त्वात् । किंच क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् ।
तेन क्रियापदं विना कथं शाब्दबोधः स्यात् । तथा पुष्पेभ्य
इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेः
पदाध्याहार आवश्यकः ॥

योग्यतां निर्वक्ति । पदार्थ इत्यादिना ।

पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥ ८३ ॥

एकपदार्थेऽपरपदार्थसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च
वह्निना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया
ज्ञानं शाब्दबोधात्प्राक्सर्वत्र न संभवति वाक्यार्थस्यापूर्वत्वा-

दिति चेन्न, तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क्वचित्संशयरूपस्य क्वचि-
न्निश्चयरूपस्यापि योग्यताया ज्ञानस्य संभवात् ॥ नव्यास्तु, यो-
ग्यताज्ञानं न शब्दज्ञानकारणम् । वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सेके व-
ह्निकरणत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः ।
तदभावनिश्चयस्य लौकिकसंनिकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्भा-
वनमात्रे प्रतिबन्धकत्वाच्छाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् ।
योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इति व-
दन्ति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

आकाङ्क्षां निर्वक्ति । यत्पदेनेति ।

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ८४

येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन
सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं नान्वय-
बोधं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारकप-
दानां संनिधानमासत्त्या चरितार्थम् । परंतु घटकर्मताबोधं प्रति
घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं करणम् । तेन घटः कर्मत्व-
मानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः
पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्र-
हसत्त्वात्तेनैवान्वयबोधः । पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहा-
न्वयबोधः स्यादेव ॥ तात्पर्यं निर्वक्ति । वक्तुरिच्छेति । यदि
तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात्तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिद-
श्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोध इति न स्यात् । न च तात्पर्यग्राह-
कप्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं, तेषामनु-
गमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव
लाघवात्कारणमस्तु । इत्थं च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमी-

श्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यं, सर्गादावध्यापकाभावात् । न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यं, प्रलयस्यागमेषुप्रतिपाद्यत्वात् । इत्थं च शुकवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः । वेदे लनादिभीमांसापरिशो-
धिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥ ८४ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सि-
द्धान्तमुक्तावल्यां शब्दखण्डं समाप्तम् ॥

पूर्वमनुभवस्मरणभेदादुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम् । तत्रानुभवप्रकारा
दर्शिताः । सुगमतया स्मरणं न दर्शितम् । तत्र हि पूर्वानुभवः
कारणम् । अत्र केचित् । अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञान-
त्वेनैव । अन्यथा स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात्समानप्रकारक-
स्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन
संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुस्तत्र । यत्र समू-
हालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविष-
यकस्मरणं तु नाभूत्तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात्कालस्य
रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथा
च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । न च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढत-
रसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यं, झटित्युद्धोदकसमवधानस्य दा-
ढ्यपदार्थत्वात् । न च विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जन-
कत्वं स्यादिति वाच्यं, विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यध-
र्मेणान्यथासिद्धत्वात् । कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन
रूपेण न कारणत्वं । न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारना-
शकलसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम्, अनन्तसंस्कारत-

न्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकलकल्पनेन
व्यभिचारसंशयाभावात् ॥ इति स्मृतिप्रक्रिया ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह । साक्षात्कार इति ।

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ॥८५॥

एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथा हि । सुखसाक्षात्कारः
सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवत् । इत्य-
नुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः । न चैवं दुःखादिसाक्षात्का-
राणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यं, लाघवादेकस्यैव
सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखादीनामसमवा-
यिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या ॥ तत्र मनसो-
ऽणुत्वे प्रमाणमाह । अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषरा-
सनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तत्र
ज्ञानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसंनिधाने यत्संबन्धादेकेनेन्द्रियेण
ज्ञानमुत्पद्यते यदसंबन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनसो विशुद्धे
चासंनिधानं न संभवतीति न विशुद्ध मनः । न च तदानीमदृ-
ष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यं, तथा
सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । न च दीर्घशङ्कुलीभक्ष-
णादौ नानावधानभाजां च कथमेकदाऽनेकेन्द्रियजन्यज्ञानमि-
ति वाच्यं, मनसोऽतिलाघवाच्चरया नानेन्द्रियसंबन्धान्नाना-
ज्ञानोत्पत्तेः । उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्त-
त्वात् । न च मनसः संकोचविकाशशालिल्लादुभयोपपत्तिर-
स्त्विति वाच्यं, नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाल्लाघवाभि-
रवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ ८५ ॥

इति द्रव्यपदार्थो व्याख्यातः ॥

द्रव्यं निरूप्य गुणान्निरूपयति । अथेत्यादिना ।

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः

गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत्, द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति य कारणता सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असं भवात् । न हि रूपत्वादिकंसत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनाधि कदेशवृत्तित्वात् । अतश्चतुर्विंशत्यनुगतं किंचिद्वाच्यं तदेव गुणत्वमिति । द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेस्तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् । द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्वयुदासः ॥ निर्गुणा इति । यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः । रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥ द्रवत्वस्नेहवेगाश्च मता मूर्तगुणा अमी ।

वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । मूर्तगुणा इति । अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वम् । एवमग्रेऽपि ॥

धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥ एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

अमूर्तगुणा इति । मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः ।

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ॥८८॥

उभयेषामिति । मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥८६॥८७॥८८॥

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।

द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥

अनेकाश्रिता उति । संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विवृत्ती-
नि । त्रिलचतुष्पादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥

अत इति ।

अतः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।

रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुख-
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः ॥

बुद्ध्यादीति ।

बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः

स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥

अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः रूपरस-
गन्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिकाः विशेषा एव वै-
शेषिकाः । स्वार्थे ठक् । विशेषगुणा इत्यर्थः ॥

संख्येति ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥९१॥

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।

सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ॥

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥
एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा तच्चाऽपि ग्रहणयोग्यत्वात् ।

अथ स्पर्शान्तशब्दकाः । बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या
बाह्येति । रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् ॥

गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥

अतीन्द्रिया विभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

विभूनामिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषमयन्नधर्माधर्मभाव-
नाशब्दा इत्यर्थः । कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उत्पद्यन्ते ते कार-
णगुणपूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते । बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आ-
त्मादेः कारणाभावात् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

अपाकजास्त्विति ।

अपाकजास्तु स्पर्शान्ता द्रवत्वं च तथाविधम् ।

पाकजरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् आपाकजा इ-
त्युक्तम् । तथाविधमपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् ॥

स्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणकम् ॥ ९५ ॥

स्थितिस्थापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

स्पष्टम् ॥

संगयोश्चेति ।

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः, संयोगज-
संयोगेऽव्याप्तेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
बोध्यम् । एवमन्यत्राप्यूहम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

स्पर्शान्तेति ।

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्नेहशब्दके ।
भवेदसमवायित्वं

पृथक्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च
ग्राह्यम् । पृथक्त्वपदेन चैकपृथक्त्वम् । भवेदसमवायित्व-
मिति। घटादिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो
भवन्ति । एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्य-
समवायिकारणत्वम् । शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति । एवं स्थि-
तिस्थापकैकपृथक्त्वयोरपि ज्ञेयम् ॥

अथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

आत्मनः स्यान्निमित्तत्वम्

निमित्तत्वमिति । बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति
भावः ॥

उष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव करणत्वं स्याद्

द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं च । त
थाहि । उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं पाकजे निमि-
त्तम् । गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणं प्रतिघाते निमि-
त्तम् । वेगो वेगस्पन्दनयोरसमायी अभिघाते निमित्तन् । द्र-

वत्वं द्रवत्वस्पन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् । भेरीदण्डसं-
योगः शब्दे निमित्तम् । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी । वंशदलद्व-
यविभागः शब्दे निमित्तम् । वंशदलाकाशविभागोऽसमवायीति ।

अथ प्रादेशिको भवेत् ।

वैशेषिको विभुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

प्रादेशिकोऽव्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

चक्षुरिति ।

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥ १०० ॥

रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्ना-
स्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगस्तथापि नीलपीतादिष्वनुगत-
जातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव रूपशब्दाप्रयोगेऽपि नीलो वर्णः
पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोल्लेखिनी प्रतीतिरस्त्येव । एवं नील-
त्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् । न चैकैका एव नीलरूपादिव्यक्तय
इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वानीलत्वादिकं जातिरिति वाच्यं, नीलो नष्टो
रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पादविनाशशालितया ना-
नात्वात् । अन्यथा एकनीलमाशे जगदनीलमापद्येत । न च
नीलसमवायोरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाशविषयकोऽसौ प्र-
त्यय इति वाच्यं, प्रतीत्या समवायानुल्लेखात् । न च स एवायं
नील इति प्रत्ययाल्लाघवाच्चैक्यमिति वाच्यं, प्रत्यक्षस्य तज्जाती-
यविषयकत्वात् । सैवेयं गुर्जरीति वल्लाघवं तु प्रत्यक्षबाधितम् ।
अन्यथा घटादीनामप्यैक्यप्रसङ्गादुत्पादविनाशबुद्धेः समवाया-
बलम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादिकमपि व्याख्यातम् । चक्षु-
र्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्या-

देरिति । उपलम्भकमुपलब्धिकारणम् । इदमेव विवृणोति ।
चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भू-
तरूपं कारणम् । शुक्लादिकमनेकधेति । तच्च रूपं शुक्लनील-
पीतरक्तहरितकपिशकर्बुरादिभेदादनेप्रकारकं भवति । ननु कथं
कर्बुरमतिरिक्तरूपं भवति । इत्थं नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी
न तावन्नीलरूपोऽप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरू-
पमुत्पद्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् । नाप्यव्या-
प्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृ-
त्तित्वे विरोधात् । तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं
चित्रं रूपमारभ्यते । अत एवैकं चित्रमित्यनुभवोऽपि । नाना-
रूपकल्पने गौरवात् । इत्थं च नीलादीनां पीताद्यारम्भे प्रतिष-
न्धकल्लकल्पनादवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शोऽपि
व्याख्यातः । रसादिकमपि नाव्याप्यवृत्ति किंतु नानाजातीय-
रसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र र-
सनयाऽवयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहसामर्थ्या-
भावादवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नव्यास्तु, तत्रा-
व्याप्यवृत्त्येव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकल्लकल्पने
गौरवात् । अत एव

लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः ।

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । न च व्याप्याव्याप्यवृत्तिजाती-
ययोर्द्वयोर्विरोधः, मानाभावात् । न च लाघवादेकं रूपम्, अनु-
भवविरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् ।
एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥

जलादीति ।

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत्सहेतुकम् ।

जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् । पृथिवीपरमाणुरूपं तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । न हि घटस्य पाकानन्तरं तदवयवोऽपक्व उपलभ्यते । न हि रक्तकपालस्य कपालिका नीलावयवा भवति । एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः । अन्यज्जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपं सहेतुकं जन्यम् ॥

रसं निरूपयति रसस्त्विति ।

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ।

सहकारीति । रासनज्ञाने रसः कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्योऽन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ॥

गन्धं निरूपयति । घ्राणग्राह्य इति ।

घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने कारणमित्यर्थः । सर्वोऽगन्धोऽनित्य एव ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्तितः ।

स्पर्शं निरूपयति । स्पर्श इति ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः १०३

उपकारक इति । स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः ॥ १०३ ॥

अनुष्णाशीतेति ।

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।

काठिन्यादि क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् १०४

पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः । जले शीतः । तेजस्युष्णः । कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्यामेवेत्यर्थः । कठिनत्वादिकं तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः । पूर्ववदिति जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्भिन्नास्त्वनित्या इत्यर्थः १०४

एतेषामिति ।

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यत्रेति । पृथिव्यां हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरग्निसंयोगादुपलभ्यते । न हि शतधापि ध्मायमाने जले रूपादिकं परिवर्तते । नीरे सौरभमौष्ण्यं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते । पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशयः । अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः । पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः । तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति । अत्र द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया । तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षणा । तदङ्गीकारे तु विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् । निरपेक्षस्य तत्त्वे कर्मत्वं स्यात् ।

संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति वैशेषिकसूत्रम् । स्लोत्तरो-
 पन्नभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसं-
 योगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् । तत्र यदि द्र-
 व्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः
 स्यात्तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभा-
 गजविभागः स्यात्तदैकादशक्षणा । तथा हि । अथ नवक्षणा । वह्नि-
 संयोगात्परमाणौ कर्म । ततः परमाण्वन्तरेण विभागः । तत
 आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । १ । ततः परमाणौ
 श्यामादिनाशः । २ । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ३ । ततो द्रव्यारम्भा-
 नुगुणा क्रिया । ४ । ततो विभागः । ५ । ततः पूर्वसंयोगनाशः
 । ६ । तत आरम्भकसंयोगः । ७ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ८ ।
 ततो रूपाद्युत्पत्तिः । ९ । ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्ति-
 क्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रियाऽस्त्विति चेन्न, अग्नि-
 संयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण
 च परमाणौ क्रियान्तराभावात्कर्मवति कर्मानुत्पत्तेर्निर्गुणे द्रव्ये
 द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादि-
 निवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न, पूर्वरूपादि-
 ध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतुत्वात् । इति नवक्षणा ॥ अथ दशक्षणा ।
 सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन
 विभागजनने सति स्यात् । तथा हि । वह्निसंयोगाद्द्व्यणुका-
 रम्भके परमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोग-
 नाशः । ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ । १ । ततः श्या-
 मनाशपूर्वसंयोगनाशौ । २ । ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ । ३ ।
 ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः । ४ । ततोऽदृष्टवदा-
 त्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ५ । ततो विभागः । ६ ।
 ततः पूर्वसंयोगनाशः । ७ । तत आरम्भकसंयोगः । ८ । ततो

द्व्यणुकोत्पत्तिः । ९ । ततो रक्तोत्पत्तिः । १० ॥ अथैकादश-
क्षणा । वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्र-
व्यारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । १ । ततो द्व्य-
णुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागश्यामनाशौ । २ ।
ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्तिः । ३ । तत उत्तरसंयोगः । ४ ।
ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणौ कर्मनाशः । ५ । ततोऽदृष्टवदात्म-
संयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया । ६ । ततो विभागः । ७ । ततः
पूर्वसंयोगनाशः । ८ । ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः । ९ । ततो
द्व्यणुकोत्पत्तिः । १० । ततो रक्ताद्युत्पत्तिः । ११ । मध्यमश-
ब्दवदकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्याग्ने-
रस्थिरत्वात् । किंच नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपादा-
वग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् । उत्पादकश्चेन्नाशकस्तदा
रक्तोत्पत्तौ तदग्निनाशे रक्तता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे क-
र्मचिन्तनात्पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथा हि । एकत्र प-
रमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशपरमा-
ण्वन्तरकर्मणी । ततस्तु द्व्यणुकनाशः । परमाण्वन्तरकर्मजन्यवि-
भाग इत्येकः कालः । १ । ततः श्यामादिनाशः । विभागाच्च पू-
र्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भ-
कसंयोगश्चेत्येकः कालः । ३ । अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः । ४ । ततो
रक्तोत्पत्तिरिति । ५ ॥ पञ्चक्षणा । द्रव्यनाशसमकालं परमाण्व-
न्तरे कर्मचिन्तनात्षष्ठे गुणोत्पत्तिः । तथा हि । परमाणुकर्मणा
परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । अथ द्व्य-
णुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । १ । अथ श्यामादिनाशः । पर-
माण्वन्तरकर्मजश्च विभागः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्व-
न्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च । ३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ४ ।
ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ५ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति । ६ ॥

एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरेण कर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा । तथा हि । परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । १ । ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । २ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च । ३ । ततः परमाण्वन्तरेण पूर्वसंयोगनाशः । ४ । ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः । ५ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ६ । ततो रक्तोत्पत्तिः । ७ ॥ एवं रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादष्टलक्षणा । तथाहि । परमाणौ कर्म । ततः परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः । १ । ततः श्यामनाशः । २ । ततो रक्तोत्पत्तिपरमाण्वन्तरकर्मणी । ३ । ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः । ४ । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ५ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः । ६ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः । ७ । अथ रक्तोत्पत्तिरित्यष्टलक्षणा ॥ १०५ ॥

नैयायिकानामिति ।

नैयायिकानां तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते ।

नैयायिकानां मते द्व्यणुकादाववयविन्यपि पाको भवति । तेषामयमाशयः । अवयविनां सञ्चिद्रत्नाद्वहेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुद्ध्यते । अनन्तावयवितन्नाशकल्पने गौरवात् । इत्थं च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि संगच्छते । यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति ॥

संख्यां निरूपयितुमाह । गणनेति ।

गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥ १०६ ॥

गणनव्यवहारासाधारणकारणं संख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥

नित्येष्विति ।

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः॥१०७

नित्येषु पारमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥

अनेकेति ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः॥१०८॥

यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसंभवाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्तिलक्षणः कश्चन संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते । प्रथममपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वोत्पत्तिः । ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकम् । ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशश्च । ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्थायित्वं योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाशयत्वात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्पकालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् । न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् । विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद्वित्वप्रत्यक्षदिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । न चापेक्षाबुद्धिनाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं, कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् । अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशात्तन्नाश इति कल्पनात् । अत एव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते ।

न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यं, लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम् । सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्विलादिकारणमिति ॥ १०८ ॥

अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह । अनेकेति ।

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

अयमेकोऽयमेक इत्याकारिका इत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः । आचार्यास्तु त्रित्वादि-कमेव बहुत्वं मन्यन्ते । तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते । सेनादावुत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्थं चेतो बहुतरेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते । बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तु तत्तारतम्याभावान्नोपपद्येदित्यवधेयम् ॥

परिमाणं निरूपयति परिमाणमिति ।

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

अणु दीर्घं महद्भ्रस्वमिति तद्भेद ईरितः ।

तच्चतुर्विधं अणु महद् दीर्घं ह्रस्वं चेति ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ११०
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ।

तत्परिमाणम् । नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते । जायत इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते । अनित्यमिति पूर्वेष्वान्वि-

तम् । तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रच-
यजन्यं चेत्यर्थः ॥

.तत्र संख्याजन्यमुदाहरति । अनित्यमिति ।

अनित्यं द्व्यणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् १११

द्व्यणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्य-
णुकादिपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयो-
त्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् । द्व्यणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाण्वणु-
त्तापेक्षया नोत्कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयम् । अतः
परमाणौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या
च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥

परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति । परिमाणं घटा-
दाविति ।

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥

परिमाणं तूलकादौ

घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ॥ प्रचयजन्यमु-
दाहर्तुं प्रचयं निर्वक्षित । प्रचय इति ॥ ११२ ॥

नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह । नाश इति । अ-
र्थात्परिमाणस्यैव । न चावयवनाशः कथं परिमाणनाशकः स-
त्यप्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तदुपचये चावयविनः
प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम्,
परमाणुविश्लेषे हि द्व्यणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयस्तन्नाशे च

असरेणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् । सति च नाशकेऽनभ्युपगममात्रेण नाशस्यापलपितुमशक्यत्वात् । शरीरादाववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः । न च पटादिविनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यं, तत्रापि वेमाद्यभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात्पटनाशस्यावश्यकत्वात् । किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पट एव न स्यात्तन्त्वन्तररूपकारणाभावात् । तन्त्वन्तरस्यावयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साजात्येन दीपकलिकादिवत् । न च पूर्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्तामिति वाच्यं, मूर्तयोः समानदेशताविरोधात्तत्र पटद्रव्यासंभवादेकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य बाधितत्वाच्च । तस्मात्पूर्वद्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात् ॥

पृथक्त्वं निरूपयति । संख्यावदिति ।

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥११३॥

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ।

अस्मात्पृथगीदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

पृथक्प्रत्ययासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् । तथा हि । नित्येष्वेकत्वं नित्यम् । अनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयक्षणे चोत्पद्यते आश्रयनाशाद्भ्रश्यति । तथैकपृथक्त्वमपि । द्वित्वादिवच्च द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः । नन्वयपस्मात्पृथगित्यादावन्योन्याभावो भा-

सते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते, न चास्तु पृथक्त्वं न त्वन्योन्याभाव इति वाच्यं, रूपं न घट इति प्रतीत्यनापत्तेः । न हि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति न वा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परंपरासंबन्धः कल्प्यत इत्यत आह।अस्मादिति । ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न त्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न, विनार्थभेदं घटात्पृथगिति वद्घटो न पट इत्यत्रापि पञ्चमी-प्रसंगात् । तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सोऽर्थो नवार्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

संयोगं निरूपयति । अप्राप्तयोरिति ।

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः॥११५॥

तं विभजते । कीर्तित इति । एष संयोगः ॥ ११५ ॥

तथोभयक्रियाजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।

आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ११६॥

मेषयोः संनिपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

संनिपातः संयोगः । द्वितीय उभयकर्मजः ॥

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥

तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥११८॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्

तृतीयः स्यादिति पूर्वैणान्वितम् । तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः । आदिमः अभिघातः । द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति ॥

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति । विभाग इति ।

विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागोऽथो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

एककर्मैति । तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्बो-
ध्यम् । तृतीयोऽपि विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः
कारणाकारणविभागजन्यश्चेति । आद्यस्तावत् । यत्र कपाले
कर्म ततः कपालद्वयविभागः । ततो घटारम्भकसंयोगनाशः । ततो
घटनाशः । ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याव-
काशविभागो जन्यते । तत आकाशसंयोगनाशः । तत उत्तर-
देशसंयोगः । ततः कर्मनाश इति । न च तेन कर्मणैव कथं दे-
शान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम्, एकस्य कर्मण आर-
म्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्व-
न्द्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकु-
ञ्जलभङ्गप्रसङ्गात् । तस्माद् यदीदमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विवि-
भागं जनयेत्तदाऽरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् ।
न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात्पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो
न जन्यत इति वाच्यम्, आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतो-
ऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासंभवात् । द्वितीयस्तावत् ।
यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्र-
त्ययो भवति तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधि-
करणत्वात् । शरीरे तु क्रिया नास्त्येव अवयविकर्मणो यावदव-
यवकर्मनियतत्वात् । अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्य-

विभागो जन्यत इति । अत एव विभागो गुणान्तरम् । अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् । अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥११६॥११७॥११८॥११९॥१२०॥

परापरव्यवहारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति । परत्वं चेति ॥

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् १२१ ॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादिति रितम् ॥१२२॥

दैशिकमिति । दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते । अत्रावधित्वार्थं पञ्चम्यपेक्षा । यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः । पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥१२१॥१२२॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

तयोदैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायि कारणम् । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये ॥

दिवाकरेति ।

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥१२३॥

परत्वमपरत्वं तु नदीयाल्पत्वबुद्धितः ।

अत्र त्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः १२४

अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः । यस्य न्यूनः स कनिष्ठः कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव । अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

तेषां कालिकदैशिकपरत्नापरत्नानाम् ॥

क्रमप्राप्तां बुद्धिं निरूपयितुमाह । बुद्धेरिति ।

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥१२५॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥१२६॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥१२७॥

तत्राप्रमां निरूपयति । तच्छून्य इति । तदभाववति त-
त्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चोऽप्रमाप्रपञ्चः ॥१२६॥
॥ १२६ ॥ १२७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्कादौ पीततामतिः ।

भवेन्निश्चयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥

आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं य-
दात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकम् । एवं शङ्कादौ
पीतः शङ्क इत्याकारकं यज्ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रम इति ॥१२८॥
किंस्विदिति ।

किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ।

तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥१२९॥

किंस्विदिति वितर्के । निश्चयस्य लक्षणमाह । तदभावेति ।
तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२९ ॥

संशयं लक्षयति । स संशय इति ।

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३०॥

एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथोच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्थाणुर्न वेति संदिग्धे । एवमसाधारणधर्मज्ञानं कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्यावृत्तत्वेन शब्दे गृहीतत्वाच्छब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणं शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात् । किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम् । किंतु संशये धर्मज्ञानं धर्मीन्द्रियसंनिकर्षो वा कारणमिति ॥ १३०॥

दोष इति ।

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ १३१॥

अप्रमां प्रति दोषः कारणम् । प्रमां प्रति गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः । तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं तु अनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत् । न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं, पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छङ्खत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य कारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि पि-

तत्प्रतिबन्धाच्छङ्के न भैत्यज्ञानमतः पितादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं, तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं भ्रमे प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचनम् । तत्र दोषाः के इत्याकांक्षायामाह।पित्तेति । क्वचित्पीतादिभ्रमे पित्तदोषः । क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

अथ के गुणा इत्याकांक्षायां प्रत्यक्षादौ क्रमशो गुणान्दर्शयति । प्रत्यक्षे त्विति ।

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

संनिकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः १३२

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः १३३

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा १३४

प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽप्यूहम् ॥ प्रमां निरूपयति । भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

ननु यत्र भुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह । अथ वेति ।

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् १३५

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।

तद्वद्विशेष्यकत्वे तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात् । ततः किमिति चेत्तथा सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न, यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु बोध्यम् । येन संबन्धेन तद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कृपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात्तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह । न प्रमेति । ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न, प्रतियोगिव्यधिकरणकपिसंयोगाभाववति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् । न च वृक्षे संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं, तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाल्लक्ष्यस्याननुगमाल्लक्षणाननुगमेऽपि न क्षतिः ॥

प्रमात्वमिति ।

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः १३६

मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरुणा मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशरूपत्वात्तज्ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति । भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियम् । ज्ञानजन्या ज्ञातताप्रत्यक्षा तया च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते । सर्वेषामपि मने तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम् । अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः । तन्मतं दूषयति । न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति ।

यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदाऽनभ्यासदशोत्पन्न-
 ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् । तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा ल-
 न्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं
 तदा धर्मिज्ञानाभावात्कथं संशयः । तस्माज्ज्ञाने प्रामाण्यमनुमे-
 यम् । तथा हि । इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात्
 यन्नैवं तन्नैवम् यथाऽप्रमा । इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा
 गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । एवमिदं जलत्वप्रकारकं
 ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । न च हेतुज्ञानं
 कथं जातमिति वाच्यं, पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्य-
 त्वात् । तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् ।
 तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरो-
 धात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रमालक्षणे तद्विशेष्यक-
 त्वं विशेषणं व्यर्थम्, न च रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिभ्रमजन्या
 न स्यात् तव मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं, तत्र हि दोषाधी-
 नस्य पुरोवर्तिनि स्वतन्त्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात्
 सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणम्, अस्तु
 वा तत्रापि भेदाग्रहः स एव कारणमिति, न चाऽन्यथाख्या-
 तिः संभवति, रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसंनिकर्षस्याभावात्
 रङ्गे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न, सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति
 विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वादन्यत्रापि तत्कल्पनात् । न
 च संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः का-
 रणमिति वाच्यं, लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् । इत्थं
 च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्धयनुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिक-
 ल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् । किंच यत्र
 रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं ज्ञातं तत्र न कारणबाधोऽ-
 पि । अपि च यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं तत्रोभ-

यत्र युगपत्पट्टत्तिनिवृत्ती स्यातां रक्ते रङ्गभेदग्रहे रजते रजतभे-
दग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् । तन्मते रक्ते रङ्गभेदाग्रहस्य रजते
रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वादोषादेव रक्ते रजतभेदाग्रहस्य रजते
रङ्गभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । किंचानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हे-
तुत्वे जलहृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा ।
यदि च विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञा-
नमनुमित्यनुरोधादापतितम् । सेयमुभयतःपाशा रज्जुः । इत्थं
चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततयाऽवेदिषमि-
त्यनुभवादिति संक्षेपः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पूर्वं व्याप्तिरुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति ।
व्यभिचारस्येति ।

व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ।

हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥१३७॥

व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् । व्यभि-
चारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमित्यर्थः ।
एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता । भूयोदर्शनं
तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृदर्शनेऽपि क्वचिद्व्याप्तिग्र-
हात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते ।
यत्र तु भूयोदर्शनादपि शङ्का नापैति तत्र विषयबाधकतर्कोऽपे-
क्षितः । तथाहि । वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यद्याशङ्का
भवति तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसंधाना-
न्निवर्तते । यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात्कारणं
विना कार्यानुपपत्तेः । यदि च क्वचित्कारणं विना कार्यं भवि-
ष्यति तदाऽहेतुक एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत्तदा सा

व्याघातादपसारणीया । यदि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धू-
मार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमत उपादानं तत्रैव न स्या-
दिति । यत्र स्वत एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति
तदिदमुक्तं तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥

इदानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति ।
साध्यस्येति ।

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।

स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥१३८॥

साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमतव्यापकत्व-
मुपाधिरित्यर्थः । ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाक-
पाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात्तस्य साध्यव्यापकत्वाभावाच्छ्याम-
त्वस्य घटादावपि सत्त्वात् एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्श-
श्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात्प्रत्यक्षत्वस्यात्मादिषु
सत्त्वात्तत्र च रूपाभावात्, एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादि-
त्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावेऽपि स-
त्त्वात्तत्र च भावत्वाभावादिति चेन्न, यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् । मित्रा-
तनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजन्यं तदवच्छिन्न-
साधनाव्यापकं च । एवं पक्षधर्मे बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य
व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम् । एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्या-
पकं च एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्न-
साध्यव्यापकं भावत्वम् । सद्धेतौ तु एतादृशो धर्मो नास्ति य-
दवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साधनस्य चा-
व्यापकं किञ्चित्स्यात् । व्यभिचारिणि तूपाध्यधिकरणं यत्सा-
ध्यधिकरणं यच्चोपाधिशून्यं साध्यव्यभिचाराधिकरणं तदन्य-

तरत्तावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साधनस्य चाव्यापकत्व-
मुपाधेरन्ततः संभवतीति ॥ १३८ ॥

अत एव लक्ष्यमप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति । सर्वं
इत्यादिना ।

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः सदुपाधयः ।

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१३९॥

स्वसाध्येति । स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचा-
रितेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

उपाधेर्दूषकताबीजमाह । व्यभिचारस्येति ।

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमुपमाधेः
प्रयोजनमित्यर्थः । तथाहि । यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपाधिस्तत्र
तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् । यथा
स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभि-
चारि मित्रातनये शाकपाकजलव्यभिचारित्वादिति । बाधानु-
न्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात्स्वव्याघात-
कलाच्च नोपाधिः । बाधोन्नीतस्तूपाधिर्भवत्येव । यथा वह्निर-
नुष्णः कृतकलादित्यादौ प्रत्यक्षेण बह्नावुष्णत्वग्रहे वर्द्धीतरत्नमु-
पाधिः । यत्र तूपाधेः साध्यव्यापकता संदिह्यते स संदिग्धो-
पाधिः । पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथकसंप्र-
दायानुरोधात् । केचित्सुसत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधिफलम् । तथा
हि । अयोगोलकं धूमवद्बहेरित्यादावयोगोलकं धूमाभाववदार्द्र-
न्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्थं च साधनव्यापको-
ऽपि कचिदुपाधिः । यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वा-

दित्यादावनुष्णाशीतस्पर्शवच्चम् । न चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दू-
षणमिति वाच्यं, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात् । अत्र च सा-
ध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरूपाधिरित्याहुः ॥

शब्दोपमानयोरिति ।

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥
अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शब्दादिबोधतः १४१

वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् । शब्दोपमान-
योस्त्वनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि । दण्डेन गामानये-
त्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादि वैदिकपदानि वा तात्पर्यवि-
पयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्ब-
त्वाद् घटमानयेति पदकदम्बवत् । यद्वा । एते पदार्था मिथः
संसर्गवन्तो योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशपदार्थवत् ।
दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवयव्यक्ति-
प्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्त्य-
न्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र
यत्प्रयुज्यते तत्र तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम् । यथा गोपदं गोत्वप्रवृ-
त्तिनिमित्तकम् । यद्वा गवयपदंसंप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिद्धयति ।
तन्मतं दूषयति । तन्न सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि शा-
ब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं
व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किंच सर्वत्र शब्दस्थले यदि व्याप्ति-
ज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थलेपदज्ञानं कल्पयित्वा शा-
ब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥१४०॥ १४१॥

त्रैविध्यमिति ।

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः ।

द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादथोच्यते ।

अनुमानं हि त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षः केवलान्वयी । यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ । तत्र हि सर्वस्यैवाभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वम् ॥ असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवच्चादित्यादौ । तत्र हि जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् ॥ सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी । यथा वह्निमान्धूमादित्यादौ । तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलहृदादेश्च सच्चादिति ॥

तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति । साध्याभावेति ।

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्ववेत् ॥ १४३ ॥

साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं प्रति येन संबन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं च यत्र विशेषणतादिसंबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धाभावे गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरत्वात्यन्ताभावः सिध्यति । यत्र तु तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकत्वं गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तादात्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति । स एवान्योन्याभावः । एवं यत्र संयोगसंबन्धेन

धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन वद्वैर्यापकता गृह्यते तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्वयभावेन जलहृदे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते । साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव ज्ञायतां पश्चात्पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

अर्थापत्तिरिति ।

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥ १४४ ॥

अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति केचन मन्यन्ते । तथा हि । यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति । तदनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते । तथा हि । यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहासत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद्भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किंचानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात्प्रत्यक्षम् । ज्ञातस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वा-

च्छब्द एवान्तर्भावात् । यत्र च व्याख्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरे-
वेति ॥ १४४ ॥

सुखं निरूपयति । सुखं त्विति ।

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

काम्यमभिलाषविषयः । धर्मेणेति । धर्मत्वेन सुखत्वेन का-
र्यकारणभाव इत्यर्थः ॥

दुःखं निरूपयति । अधर्मेति ।

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूल-
मिति । दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषयइत्यर्थः १४५
इच्छां निरूपयति । निर्दुःखत्व इति ।

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।

इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥१४६॥

इच्छा द्विविधा फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलं तु
सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् ।
अत एव पुरुषार्थः संभवति । यज्ज्ञानं सत्स्ववृत्तितयेष्यते स
पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितो-
ऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥

चिकीर्षेति ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् ।

तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चि-
कीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् । चिकीर्षा प्रति

कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्धेतुरिति ।
अत एव वृद्ध्यादौ कृतिसाध्यताभावान्न चिकीर्षा ॥ १४७ ॥
बलवदिति ।

बलवद्विष्टहेतुत्वमितिः स्यात्प्रतिबन्धिका ।

बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंपृ-
क्तान्नभोजने न चिकीर्षा । बलवद्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ॥
तदहेतुत्वेति ।

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ॥ १४८ ॥

द्वेषं निरूपयति । द्विष्टसाधनतेति ।

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्वेषस्य कारणम् ।

दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कार-
णमित्यर्थः । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । तेन ना-
न्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः ॥

प्रयत्नं निरूपयति । प्रवृत्तिश्चेति ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात्प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः ।
चिकीर्षेत्यादि ।

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौजनकं भवेत् ।

मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवदनिष्ठानुबन्धित्वेन चि-
कीर्षाभावान्न प्रवृत्तिरिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्ध-

लवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्र-
वृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः ।
तथा हि । ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापे-
क्षितमस्ति । सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्र-
कारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्व-
प्रकारिकेच्छा । तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं चिकी-
र्षायां तद्वारा च प्रवृत्तौ हेतुर्न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः । कृ-
त्यसाध्येऽपि चद्रमण्डलानयतादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्य-
ताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न, तदभावापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञा-
नस्य लघुत्वात् । न च द्वयोरपि हेतुत्वं, गौरवात् । ननु त्वन्मतेपि
मधुविषसंपृक्तान्नभोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यता-
ज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न, सविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्य-
ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि यागपाकादौ कामना स्व-
विशेषणम् । ततश्च बलवदनिष्ठाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेन
कार्यताज्ञानम् । ततः प्रवृत्तिः । तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदा-
नीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च शौचादिकं
पुरुषविशेषणम् । तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्यताज्ञानात्तत्र
प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसा-
धनताविषयकार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्ठाननु-
बन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं बलव-
द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न, इष्टसाधनत्वकृतिसाध्य-
त्वयोर्युगपज्ज्ञातुमशक्यत्वात्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् । अ-
सिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् । न चैक-
मेकैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मात्कालभेदादुभयं ज्ञा-
यत इति मैवं, लाघवेन बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृ-
तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् । न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधो

यदा कदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधादेकदा साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् ॥ नव्यास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वं स्वस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते । तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यस्तादृशश्चाहमिति प्रतिसंधाय पाके प्रवर्तते इत्याहुस्तन्न, स्वकल्पितसिध्यादिप्रवृत्तौ यौवने कामोद्भेदादिना संभोगादौ च तदभावात् । इदं तु बोध्यम् । इदानीं तेनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकं तेन भावियौवराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्तदानीं कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् । एवं तृप्तश्च भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वाज्ञानात् । प्रवर्तते च रोगदूषितचित्तो विषादिभक्षणे तदानीं बलवदनिष्ठानुबन्धित्वाज्ञानात् । न चास्तिकस्यागम्यागमनश्रुतवादिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्ठानुबन्धित्ववृद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञानादिति वाच्यम्, उत्कटरागादिना नरकसानताधीतिरोधानात् । वृष्ट्यादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षाप्रवृत्तौ क्लिष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या । तेन जीवनयोनित्यत्वाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे न प्रवृत्तिः । इत्थं च प्रवर्तकत्वानुरोधादिधेरपीष्टसाधनत्वादिकमेवार्थः । इत्थं च विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः संध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम्, न चार्थत्वादिकं ब्रह्मलोकादिप्रत्यवायाभावो वा फलमिति वाच्यं, तथा सति साम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः, इत्थं च यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेन्न, ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । न च कामनाभावेऽकरणतापत्तिः, त्रिकालस्तवपाठादाविव कामनासञ्जा-

वस्यैव कल्पनात्, न तु वेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति सं-
भवति स्वेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृशकार्यताज्ञानसहस्रेणापि
प्रवृत्तेरसंभवात् । यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-
भावेऽकरणापत्तेस्तौल्यात् । कामनाकल्पने त्वार्थवादिफलमेव
रात्रिसत्रन्यायात्कल्प्यताम् । अन्यथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेना-
नुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते ।

एवम् ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

एवम् ।

दद्यादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।

इति प्रीत्यात्मकमेव फलमस्तु । न च पितृप्रीतिः कथं फलं
व्यधिकरणत्वादिति वाच्यं, गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यसंबन्धे-
नैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शि-
तफलमनुष्ठानकर्तरीत्युत्सर्ग इति । पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्व-
र्गादिफलं यावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजन-
कत्वात् । पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति न हि तत्सुख-
दुःखाभाववत्स्वतः पुरुषार्थो न वा तत्साधनम्, प्रत्यवाया-
नुत्पत्तौ कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्थम्, यथा हि नित्ये कृते प्रत्य-
वायाभावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावस-
त्त्वे दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधार-
णकारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यपि सुवचलात् । एवमेव प्रा-
यश्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु न कलञ्जं भक्ष-
येदित्यत्र विध्यर्थे कथं नञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्यकृति-
साध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न, तत्र

बाधादिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किंतु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते । अथवा बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः । तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टाभावो विशेष्यवति विशेषणाभावे विश्राम्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमर्थः श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात्, न च वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम्, अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात्, न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नभक्षणजन्यमरणे स्वात्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यं, मरणोद्देश्यकत्वस्यापि विशेषणत्वात्, अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न, श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् । अत एव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । न च साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यं, खड्गाघातेन ब्राह्मणे व्रणपाकपरंपरया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु श्येनस्य हिंसाफलं न तु मरणम् । तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसाऽभिचारपदार्थः । तस्य च पापजनकत्वम् । अतः श्येनस्य वैधत्वात्पापाजनकत्वेऽपि अग्रिमपापं प्रतिसंधाय सन्तो न प्रवर्तन्त इत्याहुः । आचार्यास्तु आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः । पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचिखवह्निङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवात् । एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततश्चापेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते । कलञ्जभक्षणे तदभावान्न प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाभ्युपैति तं प्रति विधेरेव तावद्गर्भ इव

श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम् । न च कर्त्रस्मरणं बाधकं, कपिलक-
णादादिभिरद्यपर्यन्तं कर्तृस्मरणस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अन्यथा
स्मृतीनामप्यकर्तृकत्वापत्तेः । तत्रैव कर्तृस्मरणमस्तीति चेद्वेदेऽपि
छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येव । एवं “प्र-
तिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्वयंभूरेष भगवान्वेदो गीतस्तया पुरा ।

शिवादिऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारकाः ॥

इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । न च पौरुषेयत्वे भ्रमादिसंभ-
वादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं, नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् ।
अत एव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंभवान्न कपिलादेरपि कर्तृत्वं वे-
दस्य । किंच वर्णानामेवानित्यलस्य वक्ष्यमाणत्वात्सुतरां तत्सं-
दर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति संक्षेपः ॥ उपादानस्येति । उपा-
दानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति ॥

निवृत्तिरिति ।

निवृत्तिस्तु भवेद्वेष्टाद्विष्टसाधनता धियः ॥ १५१ ॥

द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेका-
भ्यामवधारितमिति भावः ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥

यत्न इति ।

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।

जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते । स चातीन्द्रियः ॥

तत्र प्रमाणमाह । शरीर इति ।

शरीरे प्राणसंचारे कारणं परिकीर्तितम् ॥ १५२ ॥

प्राणसंचारो हि अधिकश्वासादिः यन्नसाध्यः । इत्थं च

प्राणसंचारस्य सर्वस्य यत्रसाध्यत्वाऽनुमानात्प्रत्यक्षयत्नबाधा-
च्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः । स एव जीवनयोनिर्यत्नः ॥१५२॥

गुरुत्वं निरूपयति । अतीन्द्रियमिति ।

अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।

अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥१५३॥

तदेवासमवायि स्यात्पतनाख्ये तु कर्मणि ।

अनित्य इति । अनित्ये द्व्यणुकादौ तद्गुरुत्वमनित्यम् ।
नित्ये परमाणौ नित्यम् । गुरुत्वमित्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वमसमवायि,
असमवायिकारणम् । पतनाख्य इति । आद्यपतन इत्यर्थः ॥

द्रवत्वं निरूपयति । सांसिद्धिकमिति ।

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥१५४॥

सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ।

द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति । द्वितीयं नै-
मित्तिकम् ॥

परमाणाविति ।

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते ॥१५५॥

जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र पृथिवीपरमा-
ण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यम् । कुत्रचित्तेजसि कुत्र-
चित्पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वम् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥

तत्र को वा नैमित्तिकार्थस्तद्दर्शयति । नैमित्तिकमिति ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।

वह्नीति । अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सु-
वर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तते इत्यर्थः ॥

द्रवत्वमिति ।

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥१५६॥

हेतुरिति । असमवायिकारणमित्यर्थः । संग्रहे सक्तुकादि-
संयोगविशेषे तद्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतमु-
वर्णादीनां न संग्रहः ॥ १५६ ॥

स्नेहं निरूपयति । स्नेह इति ।

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ
तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥

जले इति । जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्या-
मपि तैले स्नेह उपलभ्यते, न चासौ जलीयः, तथा सति
दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह । तैलान्तर इति । तत्प्रकर्षा-
त्स्नेहप्रकर्षात् । तैले उपलभ्यमानस्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य
प्रकृष्टत्वादग्रेरानुकूल्यम् । अप्रकृष्टस्नेहं हि जलं वन्दि नाशयतीति
भावः ॥ १५७ ॥

संस्कारं निरूपयति । संस्कारेति ।

संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन

वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्संस्कारस्त्रिविध इत्यर्थः ॥

सूर्तमात्र इति ।

मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः क्वचित् १५८

कर्मजवेगजभेदाद्वेगो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदन-
जनितेन कर्मणा वेगो जन्यते । तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरं
कर्म । एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वा-

तत्पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगवता कपालेन
जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

स्थितिस्थापकेति ।

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि
अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम्
१५९

अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशाखादीनां परित्यागे पुनर्गमनस्य
स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति । चतुर्षु क्षित्यादिषु
स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति भावः । असौ
स्थितिस्थापकः । क्वचिदाकृष्टशाखादौ ॥ १५९ ॥

भावनाख्य इति ।

भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः
उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् १६०

तस्य संस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षाना-
त्मक इत्युक्तम् । तत्संशयात्तस्यानुत्पत्तेर्निश्चय इत्युक्तम् । ते-
नोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति हेतुतेति भावः ॥ १६० ॥

ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वम्, तेनोपेक्षादि-
स्थले न स्मरणम्, इत्थं च संस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुता-
स्त्विति चेन्न, विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति उपेक्षान्य-
निश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्थले संस्कार-
कल्पनाया गुरुत्वात्संस्कारं प्रति चोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः
सिद्धत्वात् । तत्र प्रमाणं दर्शयति । स्मरण इति ।

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

यतःस्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननासामर्थ्यात्स्वस्व-
व्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् । न च प्रत्यभिज्ञां प्रति
तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृति-
त्वापत्तिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । परे तदुद्बुद्धसंस्का-
रात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरण-
स्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः ॥

अदृष्टं निरूपयति । धर्माधर्माविति ।

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिसाधनम् १६१
गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः

स्वर्गादीति । स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरी-
रादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह ।
यागादीति । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा
यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभा-
विस्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः ।

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना । इति ॥

ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात्, न च प्रतियोगितद्ध्वं-
सयोरेकत्राजनकत्वं, सर्वत्र तथात्वे मानाभावात्, न च तन्मते-
फलानन्त्यं मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वान्न तथात्वमिति
वाच्यं, कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यत आह गङ्गास्ना-
नेति । गङ्गास्नानस्य हि स्वर्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वं-
सानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकमपूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिति भावः॥

ननु ध्वंसोऽपि न व्यापारोस्तु, न च निर्व्यापारस्य चिरध्व-
स्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम्, अनन्यथासिद्धनियतपूर्वव-
र्तित्वस्य तत्रापि सत्त्वात्, अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयो-
गादेः कारणत्वे न तु सर्वत्र कार्यकालवृत्तित्वमिव समवायि-
कारणस्य कारणत्वे इत्यत आह । कर्मनाशेति ।

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयस्त्वसौ मतः १६२

यदि ह्यपूर्वं न स्यात्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयत्वं
धर्मस्य न स्यात्, न हि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्तुं
शक्यते तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति । एतेन देवताप्रीतेरेव फलत्व-
मित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवाच्च देव-
तायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतेरनुद्देश्यत्वात् । प्रीतेः सुखस्वरूपत्वेन
विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् । जन्यसुखादेस्तत्राभावात् । तेन
विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन
लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

अधर्म इति ।

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः

नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनम-
धर्म इत्यर्थः ॥

तत्र प्रमाणमाह । प्रायश्चित्तेति ।

प्रायश्चित्तादिनाशयोऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ १६३

यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा प्रायश्चित्तादिनाशयत्वं न स्यात् ।
न हि तेन ब्रह्मह्ननादीनां नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते

तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वादिति भावः ॥ जीवेति । ईश्वरस्य धर्मा-
धर्माभावादिति भावः ॥ १६३ ॥

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

इमौ धर्माधर्मौ । वासनेति । अतो ज्ञानिनो कृते अपि मुकृत-
दुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः ॥ ज्ञानादपीति । अ-
पिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य कथं धर्माधर्मनाशत्वं
नाश्रुतं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति वचनविरोधात्, इत्थं
च तत्त्वज्ञानिनां ज्ञादिति कायव्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन
क्षय इति चेन्न, तत्र भोगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षितत्वात्
कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना कर्मणां नाशः । तदुक्तम् ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादिना ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे । इति ।

ननु तत्त्वज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादि च न
स्याज्ज्ञानेन च सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न, प्रारब्धेतरकर्म-
णामेव नाशात् । तत्तच्छरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं त-
दभिप्रायमेव नाश्रुतमिति वचनमिति ॥

शब्दं निरूपयति । शब्द इति ।

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः ॥ १६४ ॥

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते ॥ १६५ ॥

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

नभोवृत्तिराकाशसमवेतः । दूरस्थशब्दस्याग्रहणादाह । श्रो-
त्रेति । ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत

आह । वीचीति । आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यःश-
ब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण
श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति ॥

कदम्बेति ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६॥

आद्यशब्दादशदिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते । तैश्चान्ये दश
शब्दा उत्पद्यन्त इति भावः । अस्मिन्मते गौरवादुक्तं कस्य-
चिन्मत इति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

ननु शब्दस्य नित्यत्वादुत्पत्तिकथनमसंगतमत आह । उ-
त्पन्न इति ।

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः ॥

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

ननु स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्य-
त्वम्, इत्थं चोत्पादविनाशबुद्धिभ्रमरूपैवेत्यत आह । सोऽयं
क इति ॥ साजात्यमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं
विषयो न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थं
च द्वयोरपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ॥ १६७ ॥

ननु सजातीये सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह ।
तदेवेति ।

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।

तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥१६८॥

सिद्धान्तमुक्तावलीसहिता ।

११५

यदौषधं मया कृतं तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शना-
दिति भावः ॥ १६८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृतकारिकावली समाप्ता ॥
इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यसु-
तश्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां
सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम् ॥
समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

